

Andlig frihet *versus* katekestvång

Vad är »lutherskt»?

RAGNAR HOLTE

Upptakt: trons fäste i »hjärtat»

»Jag måste få fråga: Stod det *mig* i katekesen när jag gick och läste?» Prästen ser förvånad på mannen som uppsökt honom i sakristian efter gudstjänsten och med förväntansfull iver ställt den märkliga frågan. Prästen anar vad frågan syftar på men ber ändå mannen förtydliga sig, och denne fortsätter: »Jo pastorn, när vi gick och läste fick vi ju lära oss Luthers förklaringar till trons artiklar utantill, och jag kunde dra min läxa som ett rinnande vatten, men nu kan jag inte komma ihåg: stod det verkligen *mig* ... i så fall har det gått mig alldeles förbi ...» Mannen visar fram förklaringen till andra artikeln som den står i hans uppslagna psalmbok (men med kursivering införd här)¹:

Jag tror att Jesus Kristus, sann Gud, född av Fadern i evighet, och tillika sann människa, född av jungfrun Maria, är min Herre, vilken förlossat, förvärvat och vunnit *mig*, förtappade och fördömda människa, ifrån alla synder, ifrån döden och djävulens våld, icke med guld eller silver, utan med sitt heliga och dyra blod och med sitt oskyldiga lidande och död; på det jag skall vara hans egen, bliva och leva under honom i hans rike och tjäna honom i evig rättfärdighet, oskuld och salighet, såsom han är uppstånden ifrån döden, lever och regerar i evighet.

(Anm. Jag citerar Lilla katekesen enligt officiellt antagen översättning från 1930. I Den svenska psalmboken 1986 har man gjort ett försök att modernisera den svenska texten, men med inkonsekvent och

¹ En fullständig svensk översättning av Luthers lilla katekes finns i *Svenska kyrkans bekännelseskrifter*, utg. D. Helander, Stockholm 1944, s. 359 ff. Katekesens fem huvudstycken återges där i en översättning officiellt antagen 1930. Övriga partier har nyöversatts av S. von Engeström, bl.a. en bikthandledning som fanns med i svenska katekesutgåvor till 1811, och den för vår framställning betydelsefulla »hustavlan» i dess ursprungliga form: i Sverige utvidgades den senare men togs helt bort i *Den svenska psalmboken* 1937. En modern utgåva av Svenska Kyrkans bekännelseskrifter är under arbete.

delvis språkligt oskönt resultat. I förklaringen till andra artikeln har man t.ex. behållit det ålderdomliga ordet »förlossat» vilket i linje med nu gällande bibelöversättning bör ersättas med ordet »befriat».)

Under det följande samtalet framkommer att mannen, till stor del genom eget förvållande, befinner sig i en mycket tilltrasslad livssituation. Han har känt sig deprimerad, handlingsförlamad och skuldtyngd. Han har litet på måfå tagit fram sin psalmbok, letat efter sådant han kände igen från sin konfirmationstid och hamnat på Trons artiklar med Luthers förklaringar. Så har han fått upp ögonen för det lilla ordet *mig*, som förvisso funnits med i hans utantilläxa för ett antal år sedan men då glidit förbi utan att närmare uppmärksammas. Nu har upptäckten av detta *mig* blivit till en helt omskakande upplevelse och fyllt honom med en jublande frihetskänsla. Så har han fått en stark motivation att försöka reda upp sin tilltrasslade livssituation, främst att söka reparera skadade relationer till närstående medmänniskor. Det var detta han egentligen behövde tala med prästen om.

Ovanstående episod hörde jag berättas av en föreläsare jag en gång lyssnade på under min studietid i Uppsala, och den försäkrades vara hämtad ur det verkliga livet. Föreläsaren var Axel B. Svensson, grundare av sällskapet »Bibeltrogna vänner» och utgivare av månadsbladet »Nya Väktaren», som teologie studerande brukade erhålla gratis i brevlådan. Trots att de flesta av oss omöjligt kunde acceptera Svenssons strängt bokstavstroga bibeltolkningar kunde vi roas av att läsa hans ironiskt tillspetsade omdömen om aktuella exempel på en urvattnad kristendom. Sådant avhöll han sig dock ifrån i den här föreläsningen, där han (inbjuden av någon kristen studentförening) på ett karismatiskt fångslande sätt utlade andra trosartikeln. Min respekt för den c:a 70-årige mannen växte, och jag har fortfarande ett levande minne av hans framträdande.

Den skildrade episoden skulle ha kunnat användas som utgångspunkt för en saftig kritik av den utantilläsningens pedagogik som i vårt land länge tillämpades i husförhörens, konfirmationsläsningens och även i den vanliga skolans sammanhang: så värdelöst med rabblande utantill av inlärd texter vilkas innebörd man inte fattat mycket av! Den rabblande gossen hade i det här fallet inte ens märkt att det han läste upp handlade om honom själv: att Kristi befrielsegärning syftade till att befria just honom! Det var dock inte den tillämpning som föreläsaren gjorde av episoden. Tvärtom framhöll Svensson

som en styrka att man redan i barndomen fick en grundläggande kristendomsundervisning, även att få lära sig viktiga sanningar utantill. Då hade man något att vända tillbaka till om man senare i livet kom i själanöd. Det var mot slutet av 1940-talet som jag hörde denna föreläsning, och den man som föreläsaren berättade om hade gått i skolan före 1919 års skolreform. Det innebär att Luthers lilla katekes hade varit självklar grundbok både i konfirmationsundervisningen och i folkskolans kristendomsundervisning.

Den här episoden rann mig i sinnet när jag satt och funderade över frågan: Vad är egentligen »lutherskt»? Såvitt jag förstår var något av det allra mest utmärkande för Luther själv betoningen av att kristen tro inte bara gäller intellektet – det kan inte bli tal om någon verklig tro om den inte har sitt fäste också i känslolivet. Tron är en »hjärtats» sak, och för Luther är »hjärtat» personlighetscentrum, säte för både tankar och känslor vilka intimt hör ihop.² Därmed är trosrelationen rent personlig, en relation mellan »mig» och Gud. Att lära sig trons artiklar bara som ett objektivet föremål för tanken leder ingenstans religiöst sett, de måste bejakas av hela »hjärtat» som något som gäller just »mig». Det är detta som Luther med genial enkelhet uttrycker i sin förklaring till andra trosartikeln, och när mannen i vår inledningsepisod upptäcker och med hela sin varelse tar till sig detta »mig» blir han ett belysande exempel på ett karakteristiskt »lutherskt» sätt att reagera.

Så hade Luther själv reagerat i sitt berömda reformatoriska genombrott någon tid före 1517. Han hade levt ett intensivt klosterliv, hängivet deltagit i alla fromhetsövningar som anvisades, men kunde ändå inte uppfatta sig själv som ett värdigt föremål för Guds kärlek. Ju mer han ansträngde sig, dess större blev frustrationen. Trots en förstående biktfather misströstad han alltmer om att någonsin kunna uppnå den rättfärdighet som krävdes för att vinna en nådig Gud. Men för bibelforskaren Luther låg lösningen redo när han närmare studerade Paulus´ brev till romarna. Han fann att han, missledd av samtida teologi och fromhetspraxis, dittills alldeles hade missförstått innebörden av orden rättfärdighet, nåd och tro. Rättfärdighet som egenskap hos Gud är inte främst en dömande utan en frälsande rättfärdighet. Gud visar sin nåd mot människan inte som belöning för en av

² Birgit Stolt, *Luther själv*, Skellefteå 2004, kap. IV, och hennes artikel i denna volym.

henne presterad rättfärdighet utan genom att förklara henne rättfärdig för Kristi skull när hon i tro tar emot honom som sin Frälsare.³

Luthers lilla katekes utgör den röda tråden i den här artikeln. I Sverige kom den att dominera kristendomsundervisningen inom både kyrka och skola i c:a 350 år. F.ö. inte bara detta ämne: den fyllde länge även rollen som lärobok i innanläsning! Mot bakgrund av Luthers reformatoriska teologi och praxis ger jag först en översikt över katekesens trosinnehåll. Som vi redan sett innehåller den ett frihetsbudskap, men använd som läromedel inom en auktoritär skola kommer ovillkorligen ett tvångsmoment in i bilden. I Sverige kom katekesen att försees med en luthersk-ortodox överbyggnad och en utökad »hustavla» som starkt underströk lydningen mot överheten. Trots växande opposition mot katekesen under 1800-talet blev den först 1919 avskaffad som lärobok i skolan. Inom Svenska kyrkan växte önskemål fram om en mer elevcentrerad undervisning vilket ledde till att katekesen alltmer kom att ersättas av nya läromedel. Jag väljer att se närmare på två sådana framställningar och frågar särskilt om något karakteristiskt »lutherskt» är skönjbart bakom nya pedagogiska grepp. Lite vid sidan om min huvudlinje ställer jag en liknande fråga rörande Svenska kyrkans högmässa: finns där några influenser från Luthers båda mässordningar? Därefter kort sammanfattning och utblick.

Luthers reformation: kristen frihet *versus* social bundenhet

Genom sin »reformatoriska upptäckt» av rättfärdiggörelse av nåd genom tro fylls Luther av en enorm frihetskänsla, och som ung reformator framträder han främst som frihetsförkunnare. Den huvudskrift i vilken han positivt framför sitt reformatoriska budskap utges 1520 dels på latin (adresserad till påven) med titeln *De libertate Christiana* (»Om den kristna friheten»),

3 Det finns en ymnig litteratur om a) Luthers reformatoriska genombrott, b) hans teologi i allmänhet. Till a) har Uppsalaforskaren A. Gyllenkrok lämnat ett betydelsefullt bidrag med arbetet *Rechtfertigung und Heiligung in der frühen evangelischen Theologie Martin Luthers*, UUA 1952:2, ssk. kap. IB. Till b) utgör P. Althaus, *Die Theologie Martin Luthers*, 2. Aufl., Gütersloh 1963, alltför en respekterad klassiker. A. betonar s. 195 ff. den oupplösliga enheten mellan försoning och rättfärdiggörelse hos Luther och att den fått ett koncentrerat uttryck just i förklaringen till andra artikeln.

dels i en ganska fri och mer folklig återgivning på tyska med titeln *Von der Freiheit eines Christenmenschen* («Om en kristen människas frihet»). De svenska översättningar som finns gäller i allmänhet den latinska texten, men själva titeln har man genomgående hämtat från den tyska versionen.⁴ I hur hög grad Luther menar sig ha lyft fram en frihet som i den medeltida kyrkan varit undanträngd framgår av att hans polemiska huvudskrift från samma år titulerats »Om kyrkans babyloniska fångenskap».⁵

»En kristen är den friaste herre över allting och ingen underdånig.» Så lyder den stolta huvudtes Luther har formulerat i sin frihetstraktat. (Vi får överse med den tidsenligt manliga terminologin: friheten gäller givetvis både kvinnor och män.) Tesen måste ha klingat uppseendeväckande revolutionärt i 1500-talets tysk-romerska kejsarrike med dess strikt patriarkala uppbyggnad, med en kejsare i toppen för en union av relativt självständiga furstendömen regerade av nära nog enväldiga furstar. Det fanns också de som gjorde en politiskt revolutionär tolkning av Luthers frihetsbudskap. Dit hörde Thomas Müntzer, som kom att spela en ledande roll i 1525 års omfattande tyska bondeuppror, där bönderna med vapen i hand bekämpade förtryck och sökte tvinga fram rättvisereformer. Luther blev chockad: inte var det så här han hade tänkt! Visst fann han de flesta av böndernas krav berättigade, men väpnade uppror kunde han inte tänka sig att understödja: överheten var ju insatt av Gud (Rom. 13) även om den inte alltid fungerade som en god överhet. I ett för framtiden ödesdigert ställningstagande understödde Luther i stället överhetens beslut att med vapenmakt slå ner uppröret.

Är det alltså »bara» en inre, andlig frihet Luther talar om i sin frihetstraktat? Andlig frihet, samvetsfrihet är förvisso inte några ringa ting att försvara, och nog har det krävt stort moraliskt mod att stå upp för dem i en tid då en sådan förmäthenhet kunde leda till bannlysning från den andliga

4 M. Luther, *Om en kristen människas frihet*, svensk översättning från latinet av G. Norrman 1916, av J. Svennung 1929, ny utgåva språkligt översedd av G. & C.-H. Martling 1994. Svensk översättning från tyskan av G. Hillerdal 1964. H:s översättning har av B. Stolt visats vara otillförlitlig: Svensk Pastoraltidskrift 1964:6 (jfr not 7 nedan). Stolt själv har gjort en ingående jämförande analys av Luthers båda versioner i *Studien zu Luthers Freiheitstraktat*, Stockholm 1969.

5 M. Luther, *Om kyrkans babyloniska fångenskap*. Svensk översättning av Y. Brilioth 1928.

och fredlöshet från den världsliga överheten. Faktiskt drabbades ju Luther av båda dessa för samtiden oerhörda straff, och hade han inte haft flera mäktiga landsfurstar som beskyddare hade med all säkerhet döden i en eller annan form gjort ett snabbt slut på hans påbörjade reformationsgärning.

Samvetsfriheten är förvisso viktig för Luther. »Här står jag och kan inte annat [...] Det är inte rådligt att handla mot sitt samvete» sägs han ha yttrat under rannsakingen inför kejsaren vid riksdagen i Worms 1521. Men själva kärnan i Luthers frihetsbudskap gäller dock något mer speciellt: gudsförhållandet. Hans omvälvande upptäckt gällde trons väg att nå fram till en nådig Gud genom att förlita sig på Kristi befrielsegärning. Människan ser han som ständigt hotad att hamna i onda destruktiva krafters våld, och hennes läge enbart förvärras om hon tror sig med egna ansträngningar och fromhetsövningar kunna göra sig förtjänt av Guds bevågenhet.

Det har framhållits att Luthers syn på Kristi försoningsgärning markant skiljer sig från den i samtiden vanliga, som främst byggde på Anselm av Canterbury. Enligt den känner Gud sig förorättad av människans synd och kräver gottgörelse av henne, men eftersom människan är oförmögen till detta frambär Kristus genom sitt försoningsoffer gottgörelse till Gud å hennes vägnar. För Luther sker Kristi befrielsegärning visserligen i lydnad mot Gud, men poängen är inte att blidka Gud utan att befria människan från tillvarons destruktiva makter: »ifrån alla synder, ifrån döden och djävulens våld», som det heter i katekestexten vi inledningsvis citerade. Kristi försoningsgärning ses som en kamp mot och seger över ondskans makter. Detta har ibland kallats den »klassiska» försoningstanken (eftersom den har fornkyrkliga förebilder) till skillnad från den medeltida »latinska».⁶

I den »lärda» versionen av frihetstraktaten använder Luther just främst kamp- och segermotiv för att förklara hur den kristna friheten kommit till som en frukt av Kristi befrielsegärning, men i den »folkliga» versionen dominerar i stället en helt annan bild, en där Kristi relation till den troende

6 Termerna lanserades av G. Aulén i hans internationellt mycket uppmärksammade arbete *Den kristna försoningstanken*, Stockholm 1930 (engelska översättningens titel: *Christus Victor*). Althaus (not 3 a.a.) invänder s. 191 ff. mot Aulén att Kristus enligt Luther befriar människan också från Guds vrede och lagens dom. Detta är riktigt, men Althaus förbiser i sin kritik den avgörande punkten: begreppet gottgörelse (*satisfactio*) som Anselm hämtat från det sedermera av Luther hårt kritiserade medeltida botinstitutet.

människan liknas vid en brudgums relation till sin brud. Luther beskriver syndaförlåtelsen som ett bröllop: själen/bruden och brudgummen/Kristus byter bröllopsgåvor så att själens synd byts mot brudgummens rättfärdighet varpå följer en jublande bröllopsmåltid och fest. Det är främst detta textställe som gett upphov till talesättet »det saliga bytet», använt bl.a. i Frostensons nattvardspsalms Sv. ps. 73 (1986). Luthers uttryck är *der fröhliche Wechsel*, alltså »det glädjefyllda bytet». ⁷ Luther slösar frikostigt med känsloutrycken när han här utlägger rättfärdiggörelsen som ett skeende inom människan (i »hjärtat») genom den med henne intimt förenade Kristus. Den följande lutherska ortodoxin ville inte veta av sådant känslopjunk; man beskrev i stället rättfärdiggörelsen som en akt som skedde helt utanför människan, nämligen i himmelen inför Guds domstol (*forum*), därav talet om rättfärdiggörelsen som en »forensisk» akt.

Vi måste fråga oss: är den kristna friheten enligt Luther en helt och hållet inre, andlig frihet, har den inga sociala och politiska konsekvenser? Först måste vi då notera att den stolta tesen om en kristen som herre över allting vid sin sida har också en häremot paradoxalt kontrasterande tes som talar om en kristen som allas tjänare. Också den tesen är revolutionär på det sättet att även furstar och andra världens herrar om de har en levande tro förutsätts vara villiga att vara allas tjänare. De båda teserna återspeglar utsagan i Fil. 2:5–11 att Kristus fastän han »ägte Guds gestalt [...] antog en tjänares gestalt när han blev som en av oss» men efter sin offerdöd och uppståndelse upphöjdes till herre över allting. Såsom befriad av och förenad med Kristus har den troende kristne del i hans status både som herre och tjänare, det senare egentligen inte som någon tung börda. Så länge människan är i de onda makternas våld är hon inkrökt i sig själv och mer eller mindre likgiltig för medmänniskornas behov. I och med att kärleken till Gud och Kristus väcks öppnas också blicken för medmänniskornas behov, och en ny villighet uppstår att hjälpa och bistå dem. Gudskärlek och nästankärlek hör ihop. Människan rättfärdiggörs genom tro utan gärningar, men en levande tro bär alltid frukt i goda gärningar.

Revolutionärt och ändå inte: allas jämställdhet i kombinerad herre- och

⁷ Lutherforskaren G. Hillerdal (jfr not 4) tycks överhuvud inte ha uppfattat att texten handlar om det berömda »saliga bytet». Han ger den helt obegripliga översättningen »glädjebbringande växling»!!

tjänarroll har sin plats i »det andliga regementet» där det »allmänna prästtadömet» råder, men det upphäver inte de patriarkala ordningar som råder i »det världsliga regementet». På uppseendeväckande sätt utvidgar Luther i sin förklaring till fjärde budet om att hedra sin fader och sin moder budets räckvidd till att inkludera även »herrar»:

Vi skola frukta och älska Gud,
så att vi icke förakta eller förtörna våra föräldrar och herrar,
utan hålla dem i vördnad, tjäna dem, lyda dem, älska dem och hava dem
för ögonen.

Som bihang till katekesen har dessutom medtagits en »Hustavla med några bibelspråk för alla heliga ordningar och stånd, genom vilka ord de skola förmanas att så akta på sitt ämbete och sin syssla genom ett särskilt för dem avsett bibelspråk.» Bibelorden, samlade från förmaningar i de apostoliska breven, återspeglar tydligt det gamla ståndssamhället med dess patriarkalt strukturerade åtskillnad mellan överhet och undersåtar, äkta män och hustrur, husbönder/matmödrar och drängar/pigor. Det ska redan här framhållas att hustavlan har väsentligt utökats i svenska katekesutgåvor. Men spänningen mellan den andliga »demokratin» och den världsliga över- och underordningsstrukturen är oavsett detta påfallande i Luthers tänkande. Det är väl föga förvånande att han i synen på stat och samhälle är barn av sin tid. Men egentligen förminskas väl inte därigenom betydelsen av de revolutionära tendenser som präglar hans syn på det andliga livets struktur. Upproret mot påvemakten och den samtida kyrkans många föreskrifter för fromhetslivet var ett oerhört steg att ta i det andliga läge som rådde, och även om Luther förskräcktes över de radikala politiska konsekvenser som Müntzer drog har han sått ett frö till demokratisering, om än med verkan på mycket lång sikt.

Lilla katekesens folkuppfostrande roll

Martin Luther predikade ofta och gärna, och många av hans predikningar blev utgivna i tryck. Men Luthers mycket spridda predikopostillor bygger inte på originalmanuskript av hans egen hand utan på minnesanteckningar gjorda av lärjungar som åhörde dem. Det finns egentligen bara ett enda exempel på en predikan som bygger på ett eget noga genomarbetat manus och som

han själv uttryckligen lyft fram som mönsterpredikan. Då kan man förstå att ämnet för denna predikan varit av stor vikt för honom. Den är rubricerad *Predigt, daß man Kinder zu Schulen halten solle* (1530).⁸ Det gäller alltså en till allmänheten riktad »Predikan om att man skall skicka sina barn till skolan». Luther såg själv till att denna predikan spreds bland prästerna och manade till att predikningar över ämnet skulle hållas ofta över hela landet. 1529 hade han bl.a. för skolans bruk utgivit sina båda katekeser.

»Andlig frihet *versus* katekestväng» har jag satt som rubrik på min artikel. Reformatorisk förkunnelse av kristen frihet var en huvudangelägenhet för Luther, men hela folkets kristna fostran en annan lika viktig. I medeltidens kristna enhetskultur var det självklart kyrkan som hade huvudansvaret för folkets kristna fostran men också för folkbildningen över huvud. Detta var uppgifter som reformatorerna tog över med kraftigt ökad intensitet. Något helt nytt var att man genom Luther hade fått hela Bibeln i tysk språkdräkt. Eftersom Luther hade funnit att vägen till frälsning och andlig frihet gick genom direkt kontakt med bibelordet blev det en grundläggande pedagogisk uppgift att lära alla människor läsa (naturligtvis också för behov utöver de rent religiösa). Ett reformerat skol- och utbildningsväsende byggdes upp från elementarstadiet ända till akademisk nivå (i bräschen för detta gick Luthers medarbetare Philipp Melanchthon), och ett viktigt delmål var att alla barn skulle få del av den elementära utbildningen. Så småningom skulle det förstås bli lagstadgad allmän skolplikt, men än så länge fick det stanna vid enträgna vädjanden till föräldrarna att skicka barnen till skolan. Luther drev på med både morot och piska, framhöll skolutbildningens välsignelser men hotade också med gudomlig vrede över föräldrar som undandrog sina barn denna möjlighet.

Vid den här tiden hade Luther för övrigt blivit rätt desillusionerad i fråga om effekten av sin frihetsförkunnelse. Han hade nog föreställt sig att när han menade sig ha undanröjt de hinder med vilka den medeltida kyrkan blockerat vägen till gudomlig nåd och andlig frihet så skulle människorna rusa till och ivrigt ta till sig den nyvunna friheten. I stället fann han att många var tröga att ta till sig evangelieförkunnelsen och att åtskilliga blev

8 Denna Luther-predikan har ingående analyserats av B. Stolt i studien »Wortkampf», ingående i *Frühneuhochdeutsche Studien zur rhetorischen Praxis*, Frankfurt am Main 1974.

förtörnade när invanda religiösa sedvänjor togs ifrån dem. Dessutom fanns det en del som tog till sig evangeliet med munnens bekännelse men missbrukade sin nyvunna frihet till ett lössläppt leverne. Luther började mer och mer betona den gudomliga lagens betydelse som tuktomästare till Kristus. Påvekyrkans människogjorda bud och stadgar skulle ingen behöva plågas av, men det var nödvändigt att Guds lag förkunnades för människorna. Först när dessa genom lagens upplysning blev medvetna om sin synd och oförmåga att uppfylla lagen var de mogna att ta emot syndaförlåtelsens frihetsbudskap. Ett kännetecken på en god predikan låg i predikantens förmåga att i sin förkunnelse rätt fördela lag och evangelium.

Luthers lilla katekes blev det pedagogiska huvudinstrumentet för kristen fostran i de lutherska församlingarna. Stora katekesen var närmast tänkt som en lärarhandledning till den lilla. Indelningen i fem huvudstycken var inte någon uppfinning av Luther utan övertagen från medeltidskyrkan. Det fanns dock varierande praxis beträffande ordningsföljden dem emellan. Luthers övertygelse att människan för att kunna ta till sig evangeliet först genom lagen måste upplysas om sin oförmåga att gärningsvägen vinna Guds nåd ledde helt naturligt till att Guds lag i form av »Tio Guds bud» placerades som första huvudstycke, följt av »Trons artiklar» som andra. Man kan förvåna sig över att Luther i första huvudstycket inte uttryckligen citerar det dubbla kärleksbudet om kärlek till Gud och till medmänniskorna. (I 1878 års svenska katekesutveckling anför det som »huvudsumman av lagens bud».)⁹ I stället markerar han i sina förklaringar det första budets grundläggande karaktär. Första budet (»Du skall inga andra gudar hava jämte mig») förklaras så här:

Vi skola frukta och älska Gud över allting
och sätta all tro och lit till honom.

Alla de följande budens förklaringar inleds sedan så:

Vi skola frukta och älska Gud, så att ...

De tio buden förekommer på två ställen i Gamla testamentet, 2 Mos. 20 och 5 Mos. 5. Som de återges i traditionella katekeser är de utplockade ur ett större textsammanhang. Där står ingenstans att det är just 10 bud, och

⁹ *D:r Martin Luthers Lilla Katekes med kort utveckling*. Av Konungen gillad och stadfäst 1878; ny uppl. Stockholm 1961, s. 28.

med den indelning som tillämpas av katoliker och lutheraner uppstår en konstig klyvning av det sista budet (att inte hysa begärelse till något som tillhör vår nästa) i två. Då har förbudet mot att göra sig bildstoder som man tillber betraktats som en precisering av första budet (alltså som avseende »andra gudar») och därför utlämnats. I judisk liksom i kristen reformert tradition tolkas bildförbudet däremot som ett generellt förbud mot bruket av bilder i den religiösa kulten och räknas som ett fristående bud.

Kontexten för budgivningningen är i båda texterna det förbund som genom Mose sluts mellan Israels Gud Jahve och Israels folk. Buden är alltså direkt riktade till Israel och inleds med följande motivering: »Jag är Herren, din Gud, som förde dig ut ur Egypten, ut ur slavlägret.» Denna ingress följs omedelbart av det vi kallar första budet, sedan (med en del mellanliggande text) av övriga nio. Men därefter följer en kolossalt omfattande samling detaljerade bud och föreskrifter av såväl moraliskt som ceremoniellt slag. I sina »lärdas» skrifter ger Luther entydigt uttryck åt uppfattningen (övertagen från tongivande medeltida teologer) att den gammaltestamentliga laggivningen saknar direkt relevans för den kristna kyrkan. I ett ofta citerat uttalande har han t.o.m. omnämnt den som *der Jüden Sachsenspiegel*, alltså som judarnas motsvarighet till den lagstiftning som gällde inom den tyska delstaten Sachsen.¹⁰ De 10 buden tilldelas emellertid en särställning som utgörande en god sammanfattning av »den naturliga lagen», d.v.s. den allmängiltiga moraliska insikt som i princip är nedlagd i varje människas förnuft och samvete, låt vara att denna insikt fördunklats genom syndens vana. Mot denna bakgrund förefaller det lite väl magstarkt av Luther, och egentligen mot hans bättre vetande, att skrämman olärt folk, inklusive barn, med följande avslutande bibelord, dessutom ryckt ur sitt sammanhang:

Jag, Herren din Gud, är en nitälskande Gud,
som hemsöker fädernas missgärning på barn och efterkommande i tredje
och fjärde led, när man hatar mig,
men som gör nåd med tusenden, när man älskar mig och håller mina bud.

I texten, som enbart är riktad till Israel, hör det citerade ordet ihop med förbudet mot dyrkan av avgudabilder, men för Luther får det ge svar på den generella frågan: »Vad säger nu Gud om alla dessa bud?» I Bibel 2000

¹⁰ Althaus, ovan not 3 a.a., s. 86 (med referenser) och ff.

översätter man t.o.m. »svartsjuk Gud». Citatet ger en gudsbild som står i stark motsättning till den vi möter i Jesu förkunnelse, där det f.ö. finns ett direkt avståndstagande till tanken på gudomliga straff vidareförda till barn och barnbarn (jfr Joh 9:1-3). Vad beträffar den gamla tesen om de 10 buden (med ett grekiskt låneord »dekalogen») som en god sammanfattning av en »naturlig» allmängiltig lag kan man också hysa vissa dubier, alldeles frånsett att rent religiösa plikter är baserade på tro snarare än kunskap. De sju moraliska budorden innehåller flera viktiga ting, såsom förbud mot dråp, äktenskaplig otrohet, stöld och förtal, men samtliga är till karaktären utpräglat privatmoraliska; de gammaltestamentliga profeternas energiska förkunnelse av social rättvisa har inte hunnit få något genomslag i denna ålderdomliga text. Dessutom förefaller dekalogen riktad till män, så i varje fall förbudet mot att hysa begärelse till sin nästas hustru: kvinnan förbjuds inte uttryckligen att hysa begärelse till sin nästas man, ändå var det hon som dömdes till att stenas när äktenskapsbrott uppdagades. Det direkta förbudet mot äktenskapsbrott har i och för sig ingen könsbunden formulering, men här är det Luther som gör det till ett bud för män genom utläggningen att var och en skall älska och ära sin äkta maka (någon motsvarande förpliktelse för kvinnorna nämns inte). – Om att Luther smusslat in ordet »herrar» i fjärde budets förklaring har ovan talats.

Lilla katekesen som frihetsdokument

Min slutsats blir att det måste resas starka betänkligheter mot att använda katekesens första huvudstycke som pedagogiskt verktyg när det gäller att i vår tid undervisa om Guds vilja. Med andra huvudstycket, Trons artiklar, förhåller det sig enligt min mening helt annorlunda. Luthers förklaringar ger här koncentrerat och välformulerat uttryck åt det mest karakteristiskt och värdefullt »lutherska» i hans reformatoriska budskap. Det personligt tillämplande »mig» som gör tron till en »hjärtats» sak är här genomgående. Hade Luthers efterföljare förstått och tagit till sig hans existentiella förståelse av skapelsetron hade de aldrig behövt bli invecklade i fruktlösa strider kring Bibelns skapelseberättelse contra Darwins utvecklingslära. Guds skapelse är för Luther inte främst ett skeende i tidernas begynnelse utan något som vi lever i nu, något som berör och omsluter »mig» personligen:

Jag tror att Gud har skapat mig och alla varelser,
givit mig kropp och själ, ögon, öron och alla lemmar, förnuft och alla
sinnen och att han håller det vid makt;
därtill försörjer mig rikligen och dagligen med kläder och föda, hus och
hem och med allt det jag till livets uppehälle behöver,
samt beskärmar och bevarar mig för skada, farlighet och allt ont;
och detta allt av sin blotta nåd och faderliga godhet utan all min
förskyllan och värdighet;
för vilket allt jag är pliktig att tacka och lova, lyda och tjäna honom.

Förklaringen till andra trosartikeln – som jag citerade redan i början – får
nog betraktas som hela katekesens själva centrum och hjärtpunkt. Det är ju
tron på Kristi befrielsegärning som ger själva nyckeln till rättfärdiggörelsen
och den öppnade tillgången till den andliga friheten. Efter att i första huvud-
stycket ha genom lagen upplysts om sin oförmåga att med egna gärningar
vinna Guds nåd tänks individen nu ha blivit mogen att söka och ta emot
denna befrielse. Hur nåden och den kristna friheten förmedlas till individen
genom evangelium och i kyrkans gemenskap tydliggörs sedan närmare i
förklaringen till tredje trosartikeln:

Jag tror att jag icke av mitt eget förnuft eller kraft kan tro på Jesus
Kristus, min Herre, eller komma till honom,
utan den helige Ande har kallat mig genom evangelium, upplyst mig med
sina gåvor, helgat och behållit mig i en rätt tro;
såsom han kallar, församlar, upplyser, helgar hela kristenheten på jorden
och behåller och bevarar henne hos Jesus Kristus i en sann tro;
i vilken kristenhet han dagligen och rikligen förlåter mig och alla trogna
alla synder
och skall på den yttersta dagen uppväcka mig och alla döda
samt giva mig och alla trogna i Kristus ett evigt liv.

(Anm. Alla tre förklaringarna avslutas med satsen »Det är visserligen
sant», en för nutida språköra helt omöjlig formulering. I 1986 års
psalmbok har den ersatts med »Det är visst och sant», men det
låter ju nästan lika ålderdomligt.)

Lilla katekesen innefattar ytterligare tre huvudstycken. Av utrymmesskäl
måste vi här behandla dem mer kortfattat även om de är av stor vikt. De
behandlar de nådemedel som Kristus har lämnat i arv åt sina trogna. Tredje
huvudstycket gäller Herrens bön (»Fader vår») vars samtliga bönepunkter
återges och förklaras. Fjärde huvudstycket gäller Dopets sakrament, det

femte Altarets sakrament. Luthers realistiska syn på de båda sakramenten kommer här till tydligt uttryck: de är inte bara tecken på utan förmedlar ett andligt skeende. Om den nytta dopet medför heter det:

Dopet verkar syndernas förlåtelse,
frälsar ifrån döden och djävulen
och giver evig salighet
åt alla dem som sätta tro till Guds ord och löften.

Om altarets sakrament (nattvarden) heter det:

Altarets sakrament är vår Herres, Jesu Kristi, sanna lekamen och blod,
under bröd och vin,
av Kristus själv instiftat,
oss kristna till att äta och dricka.

På frågan vad nytta detta ätande och drickande medför svaras:

Det giva de orden till känna: *för eder utgiven och utgjutet till syndernas förlåtelse;*
nämligen att syndernas förlåtelse, liv och salighet genom dessa ord givas oss i detta sakrament;
ty där syndernas förlåtelse är, där är ock liv och salighet.

I denna sist citerade förklaring ryms i koncentrerad form det jag framhåvt som det mest karakteristiskt »lutherska». Tron som en hjärtats sak gällande »mig» är just vad som krävs för att ta till sig orden »utgiven för er» (nuvarande svenska mässordnings lydelse), och vägen till den andliga friheten gick ju enligt Luthers frihetstraktat via syndaförlåtelsens bröllop, med bytet av bröllopsgåvor mellan själen och brudgummen Kristus.

Det syns tydligt att Luther med sin katekes velat skapa ett frihetsdokument, men insatt som lärobok i ett brett folkuppfostrande sammanhang kommer ofrånkomligen ett tvångsmoment in i bilden. Formuleringarna skulle läras in, till stor del utantill, och i rädslan att stå sig slätt inför en sträng lärares kunskapskontroll gavs det kanske inte tillräcklig tid och inre koncentration för att verkligen ta till sig frihetsbudskapet i »hjärtat». Genom den bifogade »hustavlan» hade Luther också markerat att den andliga friheten inte fick tolkas så att den upphävde de rådande sociala ordningarna. Deras betydelse relativiserades inte heller genom någon revolutionärt klingande fras i stil med frihetstraktatens om den kristne som »den friaste herre över allting».

Slutligen måste framhållas att med den följande politiska utvecklingen och de skärpta konfessionella motsättningarna kom utrymmet för andlig frihet i vidare mening att betydligt smalnas av. För Luther innefattade den kristna friheten i varje fall implicit samvets- och yttrandefrihet, det var dem han hade åberopat på riksdagen i Worms. Men när stridigheter som utbröt efter Luthers död bilades genom religionsfreden i Augsburg 1555 blev utrymmet för detta slags personliga friheter kraftigt beskuret. Religionsutövning enligt den Augsburgska bekännelsen av 1530 blev tillåten inom det tysk-romerska kejsarriket vid sidan av katolicismen, men det ankom på landsfurstarna att bestämma vilken religion som skulle vara rådande inom deras respektive delstater. Det innebar att bodde man i exempelvis Bayern fick man inte vara lutheran, och bodde man i Sachsen fick man inte vara katolik. De individer som vad deras religiösa övertygelse beträffade hamnat i »fel» delstat hade inga andra val än att antingen tänka om eller utvandra till en annan delstat.

Kungligt styrd reformation i de nordiska länderna

Reformationen i Tyskland hade främst utgått från Wittenberguniversitetet, men utan politiskt stöd hade företaget knappast haft möjlighet att lyckas. I de nordiska länderna var de båda monarkerna Gustav Vasa och Kristian III på ett helt annat sätt pådrivande, fastän i mycket olika takt. Det danska kungahuset hade en fot inne i den tyska riksdagen genom ärftlig hertigtitel i Holstein, och den unge Kristian hade 1521 varit närvarande vid riksdagen i Worms där han tagit djupa intryck av Luthers framträdande. Han bekände sig numera öppet som lutheran, varför de danska biskoparna motsatte sig hans val till kung över Danmark-Norge när fadern Fredrik I avled 1533. Den 1523 även i Danmark avsatte Kristian II hade gjort flera misslyckade försök att återvinna den danska kronan men såg en ny chans nu när tronen blivit ledig. Även han hade en tid varit lutheran men lät rekatolicera sig, fick biskoparnas stöd och hyrde trupper från Hansestaden Lübeck. Detta ledde till ett inbördeskrig där hertigen 1536 till sist segrade; han tillträdde tronen som Kristian III. (Gustav Vasa hade faktiskt hjälpt honom genom att rensa Skånelandskapen från Lübeckska trupper.) Kristian gick sedan mycket raskt och bryskt tillväga: han lät fängsla samtliga biskopar, utnämnde nytt

riksråd, drog in mängder med kyrklig egendom till kronan efter svenskt mönster och lyckades få Luther att skicka sin medarbetare J. Bugenhagen för att bygga upp en evangelisk kyrkoorganisation och ett reformerat utbildningsväsende i Danmark-Norge. Den danska reformationen blev häri genom till skillnad från den svenska mer direkt Wittenberg-styrd.

Gustav Vasa var vid sitt trontillträde troligen inte särskilt väl orienterad om Luther och hans idéer, men i samband med kröningen i Strängnäs 1523 lärde han känna den blivande reformatorn Olavus Petri och dennes förman Laurentius Andreae.¹¹ Den sistnämnde fångade särskilt hans intresse genom att formulera teologiska skäl för kungens rätt att å hela folkets vägnar bruka kyrklig egendom till allas bästa. Han placerade omedelbart båda männen i sin närhet i Stockholm. Han gav den mycket produktive Olavus möjlighet att tämligen fritt utge sina reformatoriska idéer i tryck, men han uppehöll samtidigt kontakten med (främst reform-) katolska kyrkoledare och sökte undvika en brytning med Vatikanen. Där låste det sig genom att påven vägrade konfirmera flera i Sverige förrättade biskopsval. Efterhand gav Gustav upp, och 1531 valdes på hans tillskyndan en evangelisk teolog till ärkebiskop: Laurentius Petri, yngre bror till Olavus. Ändå vägrade Gustav i det längsta att konfessionellt bekänna färg. Riksdagen i Västerås 1527 hade inte explicit nämnt något om en reformation i evangelisk anda utan främst sysslat med frågan om indragning av kyrklig egendom till kronan. Först vid riksdagen i Västerås 1544 talades klarspråk så att Svenska kyrkan entydigt definierades som evangelisk, med avståndstagande från katolicismen. Där inspirerades Gustav nog av sin danske kollega som mycket senare än han själv hade blivit regent men när det väl skett hade visat långt större målmedvetenhet i sitt kyrkoreformatoriska värv. För menigheterna i respektive länder (för att inte tala om biskoparna) innebar naturligtvis Gustavs försiktigt stegvisa agerande en långt smidigare och skonsammare övergång till det nya än Kristians chockterapi.

Redan 1526 började Olavus Petris reformatoriska skrifter utkomma, och början gjordes faktiskt med en stor och en liten katekes, 3 år innan Luthers berömda katekeser utkom. Fast Olavus gav dem inte titeln katekes utan »En

¹¹ Jag har utförligare beskrivit den svenska utvecklingen i min artikel »Bröderna Petri, Gustav Vasa och gudstjänstreformen», *Svenskt gudstjänstliv* årg. 79/2004, s. 11 ff.

nyttig undervisning» (den stora, riktad till präster) respektive »En skön nyttig undervisning» (den lilla, riktad till »allom Christnom menniskiom»).¹² Hela den lilla består av korta frågor och svar, och detta pedagogiska grepp liksom de inledande frågorna om vad det innebär att vara kristen förebådar hela den senare genren med katekesutvecklingar fram t.o.m. 1878 års. Olavus hade flera förebilder, dels en »Betbüchlein» av Luther från 1522, dels böhmiskt (hussitiskt) och lågtyskt kateketiskt material. Texten är inte indelad i huvudstycken e.d. utan bildar ett kontinuum. Från att vara kristen leds man direkt till Kristustron som utläggs i Luthers anda: »Jag tror att han är mig en nådig och barmhärtig Gud, och har tagit mina synder på sig och försonat mig med Gud Fader, så att mina synder är hans och hans rättfärdighet är min [...]» Förhållandet tro och gärningar utläggs också klart lutherskt: »Genom den rena och klara tron blir alla kristna saliga [...] Gärningarna [...] gör platt intet till saligheten, tron måste vara ren och obemängd, men gärningarna är trons frukt och visar trons äkthet.» Bönen och de 10 buden läggs in i samband med frågor om det kristna livet (för budens del en avgörande skillnad mot Luther). Någon motsvarighet till »hustavlan» i Luthers katekes finns inte med; det skulle nog annars mycket ha tilltalat Gustav Vasa, som ansåg att en huvuduppgift för prästerna var att hos menigheterna inskräpa lydningen för överheten.

Katekesen i Sverige: med luthersk-ortodox överbyggnad

Luthers lilla katekes blir så småningom grundbok i folkundervisningen, men utmärkande för den framväxande lutherska ortodoxin är att man inte nöjer sig med den utan vill presentera ett fullständigt dogmatiskt system. Genom privata initiativ växer under de närmaste århundradena en ymnig flora av kateketisk litteratur fram där luthersk ortodoxi senare modifieras av nya teologiska riktningar. En tongivande utgåva i utpräglad ortodox anda är Laurentius Paulinus Gothus' »Gyllene Clenodium» från 1631. Jesper Swedberg, kritisk mot den luthersk-ortodoxa »stortrons» intellektualism, utgav 1709 arbetet »Catechismi Gudliga Öfning» mer inriktat på

¹² Olaus Petri, *Samlade skrifter*, I, 1914, s. 1 ff., 141 ff. Citaten i texten är från s. 143 och 144. (Jag har normaliserat stavningen i boktitlar och citat, med ett litet undantag.)

praktisk fromhet. Nu märks influenser från de stora namnen inom samtida tysk uppbyggelselitteratur: Arndt och Scriver. Senare under seklet tillkom en rad arbeten i utpräglat pietistisk anda. Kring övergången mot 1800-talet bedrev bl.a. Henrik Schartau en inflytelserik kateketisk verksamhet med pastoral inriktning, dock utan att utge något enda arbete i tryck. Flera arbeten utgavs efter hans död, baserade på ett omfattande handskrivet material. Oerhört spridd blev den 1833 posthumt utgivna »Undervisning i kristendomskunskap för barn». Redan 1878 hade den uppnått sin 25:e (!) upplaga, och nya utgåvor tillkom långt in på 1900-talet.

Luthers lilla katekes behöll hela tiden sin ställning som grundbok, men småningom uppstod önskemål om en officiellt gällande utförligare framställning. På kungligt uppdrag utarbetade ärkebiskop Olavus Swebilius en »Enfaldig förklaring öfwer Luthers Lilla catechismum, stält genom spörsmåhl och swar». Den antogs av prästeståndet 1689 och vann stor spridning, men först 1773 blev den av Konungen stadfäst som enda tillåtna grundlärobok. Den var helt i ortodox anda och genomgående uppbyggd efter mönstret frågor och svar. Men under 1700-talet utvecklades en 3-stegspedagogik med graderna innanläsning, utanläsning och »begrepp» vilka betygsattes var för sig. Lärarna manades att lägga större vikt vid elevernas begripande, ofta med en moralisk spets: de skulle förstå kristen tros betydelse för livsföringen. Starkt föråldrad ersattes denna katekes 1811 av en ny, på kungligt uppdrag utarbetad av ärkebiskop J.A. Lindblom. Den utgjorde en bearbetning av Swebilius' katekes men hade neologiska (upplysningsteologiska) inslag som väckte misshag i vida kretsar. Den utgjorde trots detta Sveriges officiella katekes till 1878, då den sista officiellt antagna katekesläroboken tillkom. Dess fullständiga titel är: »D:r Martin Luthers Lilla Katekes med kort utveckling. Av Konungen gillad och stadfäst 1878.» Den kan väl sägas ha en något nedtonad luthersk-ortodox prägel. Den utarbetades av en kommitté med biskop C.G. Bring och ärkebiskop A.N. Sundberg som pådrivande. Kanske p.g.a. deras universitetsförflutna var läroutvecklingen påfallande opersonligt objektivt framställd, utan något försök att i Luthers anda gripa tag om »hjärtat».¹³

¹³ I det nya samlingsverket *Sveriges kyrkohistoria*, 1–8, Stockholm 1998–2005, kan man följa katekesfrågans utveckling i specialartiklar författade av Egil Johansson (4:248 ff.), Daniel Lindmark (5:218 ff.), Rune Söderlund (7:326

Med den nära relation mellan kyrka och skola som präglat Sverige under det kristna enhetssamhällets tid, med kulmen under 1600-talets ortodoxi och kungliga envælde men i huvudsak bestående genom hela 1700-talet, var det självklart att katekesen behöll sin ställning som grundläggande lärobok i kristendomskunskap även när Den svenska folkskolan kom till 1842. Men mot seklets slut gick enhetssamhället mer och mer mot sin upplösning, och tilltagande opposition riktades mot katekesplugget i skolan. Kritiken kom både från frikyrkligt och politiskt liberalt håll, och även från den kring sekelskiftet framväxande teologiska riktning som förnekade Jesu gudom.

Katekesen bort ur skolan, inom kyrkan alltmer ersatt med nytt pedagogiskt material

På 1910-talet tillsattes en officiell katekesnämnd med Einar Billing som ordförande. Den avgav yttranden och förslag 1915–17 med målsättningen att Luthers lilla katekes fortfarande skulle ligga till grund för skolans kristendomsundervisning, men pedagogiken moderniseras.¹⁴ Försöket misslyckades: i den nya läroplan som antogs 1919 var katekesen helt borta och ämnet hade fått en historisk inriktning med tonvikt på Jesu liv och förkunnelse.

Vad gäller kyrkans egen konfirmandundervisning yrkade man inom Allmänna Svenska Prästföreningen på större valfrihet, och en mängd läroböcker tillkom genom privata initiativ utan att någon av dem vann en dominerande ställning. En grundplan för konfirmandutbildningen utarbetades av det svenska biskopsmötet 1942, men den gav stort utrymme för valfrihet. Därför kunde så sent som 1961 en nyutgåva av 1878 års katekesutveckling utkomma till tjänst för dem som fortfarande önskade använda denna klassiker. Själva Luthertexten återgavs enligt 1930 års översättning och bibelcitaten enligt 1917 års bibelutgåva. De flesta präster ville dock arbeta i helt annan riktning. 1966 bröt Ingmar Ström ny mark genom sin

ff.). För det följande om skolans kristendoms- resp. religionsundervisning och kyrkans konfirmandundervisning se artiklar av Lennart Tegborg (6:238 ff. och 8:351 ff.).

14 *Meddelanden från Kungl. Katekesnämnden*. 1–3. 1915–1917. I *katekesundervisningens tjänst. Utdrag ur meddelanden från Kungl. katekesnämnden*. Nyutg. 1943. – En intressant inblick i Einar Billings brottning med katekesfrågan ges återkommande i Gerda Billing, *Fjärran Upsalaår*. Stockholm 1955.

konfirmandbok »Kom och se». Katekesen sköts här helt åt sidan; man utgick från konfirmandernas egna frågor. Målsättningen var främst att visa hur det är att möta Jesus Kristus och leva som kristen. 1970-talets ökade krav på en mer elevcentrerad undervisning befestades genom 1978 års »Riktlinjer för Svenska kyrkans konfirmandundervisning». Vad beträffar skolans kristendomsämne hade det 1965 i gymnasieskolan och 1969 i grundskolan ersatts med det programmatiskt okonfessionella ämnet religionskunskap.

Svensk universitetsteologi präglades under 1900-talets första hälft av en markant Lutherrenässans. Tongivande forskare som Einar Billing, Gustaf Aulén, Arvid Runestam, Anders Nygren och senare Gustaf Wingren tog upp olika sidor av Luthers teologi utifrån den gemensamma övertygelsen att här fanns fruktbara tankar som inte sällan gått förlorade eller som omböjts i icke önskvärd riktning inom den senare lutherdomen. Något större genomslag i den allmänna kulturdebatten tycks dock denna forskning aldrig ha fått, och för den svenska allmänheten i gemen tycks inte Luthers namn väcka några varmare känslor. En forskare som under 1900-talets senare hälft ingående arbetat med Luthers skrifter ur i första hand språkvetenskaplig synvinkel är Birgit Stolt, professor em. i tyska vid Stockholms universitet. I nyare arbeten har hon gett intressanta inblickar i Luthers tankevärld och karakteriserat honom som en hjärtats och glädjens teolog, en bild som kraftigt kontrasterar mot den som tycks vara särskilt vanlig i journalistkretsar. Hon har samlat negativa uttalanden om Luther hämtade mest ur dagstidningar. I dessa framträder Luther som en verklig glädjedödare som driver människor att slita ut sig i sina jobb och ger dem permanent dåligt samvete, och hon frågar sig hur en så felaktig bild av Luther har kunnat uppkomma.¹⁵

Återblick: »hustavlans värld» och nutidens negativa svenska Lutherbild

Vi måste här söka oss tillbaka i tiden och fråga vilken bild av Luther som förmedlats till »vanligt folk» genom kyrkans och skolans undervisning. Otvivelaktigt var det främst genom katekesläroböckerna man lärde känna

15 B. Stolts arbete *Luther själv*, 2004, har just undertiteln »Hjärtats och glädjens teolog.» De pressklipp som vittnar om den negativa svenska Lutherbilden finns på s. 25 ff.

Luther. Det var den viktigaste folkboken vid sidan om bibel och psalmbok. Hilding Pleijel, vår främste utforskare av svensk katekestradition, har publicerat arbeten med talande titlar: »Katekesen som folkbok» (1942), »Hustavlans värld» (1970).¹⁶ Låt oss titta litet närmare på »1878:an» i dess nyutgåva från 1961. Den har ett litet, behändigt format; på titelsidan som utförts med vackra ålderdomliga bokstäver möter vi överst och underst två överhetspersoner: »D:r Martin Luther» (för »vanligt folk» representerade åtminstone förr doktorstiteln en överhetsperson) och »Konungen»; av honom var boken »gillad och stadfäst» (så det råtter och packer eder efter!) (Somliga utgåvor av 1878:an hade ett Lutherporträtt på titelsidan.)

Därnäst tittar vi på bildmaterialet. Utöver en avslutande liten Lutherros finns det tre helsidesbilder, alla utförda i ålderdomligt svartvitt kopparstick. Först, vid sidan av det inre titelbladet, ett porträtt av en bister Luther iklädd en ålderdomlig huvudbonad, med omgivande text på latin. Sedan, där den »korta utvecklingen» börjar, en mycket sorgtyngd bild av den korsfäste Jesus med Maria och Johannes. Slutligen vid »hustavlans» början en ganska förbryllande bild: utanför entrén till ett hus (ett stall?) syns stående en rätt ålderstigen Josef (enligt traditionen att han var änklings när han gifte sig med Maria) och sittande maken Maria med Jesusbarnet i knät, uppvaktade av de tre vise männen; ovanför dem syns Betlehemsstjärnan. Man kan förstå att den heliga familjen är tänkt att utgöra föredöme för den kristna familjen, men förhållandet att de inte ens äger huset de befinner sig framför och att de uppvaktas av lärda män (kungar?) i stället för att betjänas av tjänstefolk gör att bilden dåligt stämmer med det mönster som tecknas i hustavlans. Är det fråga om en avsiktlig antydning om att en persons världsliga ställning saknar betydelse när det gäller gudsförhållandet? Eller har man bara tyckt att det var en vacker bild?

»1878:an» har ett omfång på 128 sidor. Först återges de fem huvudstyckena ur Luthers katekes, de upptar bara 15 sidor. Huvuddelen av boken upptar sedan den »korta (*sic!*) utvecklingen» från 1878, hela 90 sidor. Därefter följer en i förhållande till Luthers originaltext väsentligt utökad »hustavla» (7 sidor) och några korta morgon- och aftonböner samt bordsböner. Allra sist har man placerat Olavus Petris syndabekännelse:

¹⁶ Ytterligare ett viktigt arbete av H. Pleijel är *Husandakt, husaga, husförhör och andra folklivsstudier*. Stockholm 1965.

»Jag fattig, syndig människa ...». Att låta hela katekesstudiet utmynna i denna tunga syndabekännelse finner jag ytterst märkligt och i klar strid med Luthers intentioner. När Luther startade sin katekes med de 10 buden som första huvudstycke valde han under intryck av Jesu undervisning att i sina förklaringar vända förbudsformuleringarna i betydligt mer krävande positiva förpliktelser. Tog man denna undervisning till sig i hjärtat skulle man tvingas inse sin begränsning och ofullkomlighet och därmed sitt behov av Guds förlåtelse. Sedan skulle allt det följande handla om hur Kristi befrielsegärning genom Guds nåd kom människan till del och om hur hjärtats tro fick sin näring genom nådens medel. Det femte och sista huvudstycket om Altarets sakrament återknyter tydligt till andra trosartikelns förklaring genom de framhävda orden *för eder utgiven och utgjutet till syndernas förlåtelse*, följt av det sammanfattande »ty där syndernas förlåtelse är, där är ock liv och salighet». En utmyning i glädje och inte som i »1878:an» i ett återvändande till den hjärtats förkrosselse som hörde ihop med första huvudstycket.

Men hustavlan då? Är inte det den egentliga utmyningen i Luthers lilla katekes? På sätt och vis, men den hör inte till katekesens huvudstycken utan utgör ett bihang.¹⁷ Anledningen till att den togs in tycks ha varit följande. Luther var mycket kritisk mot att inom samtidens katolska kyrka klosterlivet betraktades som en särskild kallelse representerande en högre rättfärdighet än ordinär yrkesverksamhet. Luther fann detta oberättigat och menade att aktiviteterna inom klostren till stor del gick ut på att genom påhittade gärningar söka vinna förtjänst inför Gud i stället för att välja av Gud själv anvisade gärningar som syftade till att tjäna livets uppehälle, familjens försörjning, det gemensamma uppbyggandet av ett gott samhälle. När apostlarna i sina brev riktar maningar till de kristna om deras dagliga vandel är det sådana gärningar som nämns, inte klosterliv, vilket Luther vill visa med sin samling citat ur dessa brev (dock inte ens hälften så omfattande som 1878:ans). Det gäller i och för sig områden som hör till det elementära skapelselivets plan och som kräver människors insatser vare sig de med hjärtats tro tagit till sig Kristi befrielsegärning eller inte. Men för den troende människan förändras synen på dessa verksamheter, menar Luther.

Birgit Stolt har framhållit att när Luther betecknar människors ordinära

¹⁷ För en svensk översättning av Luthers egen version av katekesens hustavla se ovan not 1.

arbeten som deras kallelse (*Beruf*, lat. *vocatio*) är poängen inte att mana dem till slit och släp utan att stärka deras självkänsla genom att upphöja deras värv till den status som tidigare bara tillerkändes det av alla beundrade klosterlivet.¹⁸ Själva termen *Beruf* förekommer inte i katekesen, men Einar Billing menade att den implicit innefattar i uttrycket »har kallat mig genom evangelium» i förklaringen till tredje trosartikeln.¹⁹ Detta stämmer i så fall väl med frihetstraktatens dubbla tes om den kristne som »den friaste herre över allting» men samtidigt beredd att vara allas tjänare. Vår kallelse står enligt Luther alltid i relation till vår nästa. På frågan vad som skulle räknas som goda gärningar nu när botövningar, vallfärder etc. inte längre stod i fokus svarade Luther med att hänvisa till medmänniskornas behov.

En av Luthers reformatoriska skrifter från det produktiva året 1520 hade just titeln »Om goda gärningar».²⁰ Dess syfte var inte att som i katekesens första huvudstycke om 10 Guds bud bringa människor till syndakänedom. Här gällde det i stället att belysa frågan om goda gärningar som trons frukt. Luther vill svara på människors fråga: Vilka slags gärningar är trons frukt, genom vilka den visar sin äkthet? Han ger inte som gängse katolska biktböcker fixerade handlingsregler utan snarast en samling exempel på möjliga gärningar. Med en närmast situationsetisk udd kunde han säga: *tu was vor der Hand kommt*, ordagrant »gör det som kommer för handen», d.v.s. det som situationen inbjuder till. Inom den följande ortodoxin fick undervisningen om goda gärningar som trons frukt en utpräglat regeletisk utformning, och så än mer inom pietismen. Genom inflytande från kalvinismen kallade man detta för »lagens tredje bruk», en för Luther helt främmande terminologi. Under detta tredje bruk dras nu den utökade hustavlan in och får därmed en helt annan tyngd än den haft som kort bihang i Luthers originaltext. Låt oss se litet närmare på vad hustavlan i original respektive i 1878 års lydelse innehåller.

18 B. Stolt, *Luther själv*, s. 31 ff.

19 E. Billing, *Vår kallelse*, Stockholm 1909, 4. uppl. 1920. – I G. Wingrens arbete *Luthers lära om kallelsen*, Lund 1942, är själva utgångspunkten att vilja vederlägga Billings tes om kallelsens relation till evangeliet för att i stället exklusivt relatera den till lagen, vilket resulterat i en accent på kallelsen som lidande och plåga. Till kritiken av Wingrens resultat se s. 10 f. och 39 f. i Stolts bok.

20 M. Luther, *Om goda gärningar*. Svensk översättning av S. von Engeström 1942. Nyutgåva språkligt översedd av F. Dahlby 1964.

Luther inleder hustavlan med rubriken »För församlingsföreståndarna, kyrkoherdarna och predikanterna» och citerar 1 Tim. 3:1-6 om vilka krav som bör ställas på en församlingsledare. Han fortsätter med rubriken »Om världslig överhet» och citerar Rom. 13:1-4 om överheten som insatt av Gud. I 1878:an har avsnitten bytt ordning (överheten viktigast!) och vardera delats i två samt utökats med många bibelcitater. Nu lyder rubrikerna: 1. För överheten. 2. För undersåtar. 3. För lärare i församlingen. 4. För åhörare. Vi möter här överhetssamhället i dess prydno, med en konsekvent genomförd skillnad mellan över- och underordnade, den kristna kyrkan ingalunda undantagen. Något allmänt prästadöme syns inte till, Luthers »friaste herre över allting» har degraderats till »åhörare», och prästen är främst »lärare», med formuleringar typiska för den lutherska ortodoxin.²¹ I Sverige hade ju reformationen resulterat i ett markant statskyrkligt system; alltifrån Gustav Vasas tid var det en huvuduppgift för prästerna att mana folket till lydnad mot överheten (termen »undersåte» förekommer inte i Luthers text men var väl i och för sig inte främmande för honom). Biskopar och präster fick själva ställning som överhetspersoner.

Hustavlans fortsättning har vad rubrikerna beträffar inga större avvikelser från Luthers original; redan han har uppdelningen mellan äkta män och hustrur, föräldrar och barn, husfäder/husmödrar och tjänstefolk samt avslutande rubriker för ungdom och sammanfattningsvis för människor i allmänhet; här har det generella budet om nästankarlek placerats. Antalet bibelcitater har dock även här väsentligt utökats under varje rubrik. En rubrik har faktiskt uteslutits: För änkor. (Typiskt för manssamhället!)

Människor som hade katekesen som följeslagare både i skolans och kyrkans undervisning och även i hemmet (husandakter, husförhör) kom verkligen, med Pleijels terminologi, att leva »i hustavlans värld». 1878:ans huvudärende var väl i och för sig den kristna trons huvudstycken såsom förklarade först av Luther och sedan långt utförligare i »Kort utveckling». Men den sistnämnda innebar en stark intellektualisering av det kristna trosinnehållet, och man kan undra hur mycket »vanligt folk» har förmått

²¹ Att gudstjänstförsamlingen benämns »åhörare» och prästen främst ses som lärare går tillbaka på Melanchthon. Redan genom Laurentius Petri kom terminologin in i Sverige. Se Birgit Stolts artikel i *Svenskt gudstjänstliv* årg. 79/2004, s. 45 ff.

tillägna sig av allt det som här bjöds. Hustavlan var däremot lätt att förstå, den handlade om den verklighet man dagligen levde i. I 1878:ans utökade version har den inte längre karaktär av bihang som i Luthers originaltext. Bl.a. genom att precis som katekesens huvudstycken och »Kort utveckling» inledas med en helsidesbild framstår den snarare som en tredje huvuddel. Dessutom är i 1878:an hela hustavlan inställd under plikten att arbeta som överordnat motto. Den inleds med följande devis (finns ej hos Luther):

Arbetsamhet befordrar hälsa och välstånd,
hindrar många tillfällen till synd,
hjälp oss att motstå onda begärelser,
bidrager till tröst och sinnesstyrka under motgången.
Syr. 33:27: *Fåfäng gå lärer mycket ont.*

Den inledande avbildningen av överhetspersonen D:r Martin Luther (som ser mycket sträng ut) har säkert fått människor i gemen att associera hela 1878:ans text till honom. I takt med att det konfessionella enhetssamhället alltmer upplösts och kristen fostran i hemmen blivit allt mindre självklar eller börjat gå i andra riktningar än den statskyrkliga har helt naturligt oviljan mot katekesplugget i skolan växt och tvångsmomentet i utantilläsningen upplevts alltmer pressande och meningslöst. Utan förankring i kyrkans gudstjänstliv och kristen hemmiljö har också den »korta» läroutvecklingen tett sig alltmer svårbegriplig, medan däremot hustavlan fortfarande var fullt begriplig men väckte opposition genom att ge sin auktoritet åt ett överhetssamhälle som hamnat i konflikt med nya demokratiska samhällsideal. Hustavlan i 1878-versionen tycks ju verkligen gå ut på att driva folk att jobba och att snällt och utan krav och knot underordna sig och lyda sina herrar, arbetsledare och matmödrar, och gör man inte det finns 1878:ans avslutande syndabekännelse till hands. Nog får man medge att den negativa Lutherbild Birgit Stolt funnit i aktuella pressklipp är begriplig. Det som förvånar mest är att denna bild lever kvar 90 år efter det att katekesen borttagits ur skolans undervisning. Vad hustavlan beträffar togs den bort även ur Den svenska psalmboken när Luthers lilla katekes återgavs i den nya psalmboken från 1937.

Något »lutherskt» i Svenska kyrkans undervisning idag? »Lilla boken om kristen tro»

I detta avsnitt vill jag göra ett hopp från 1878:an fram till nutida pedagogiskt material i Svenska kyrkan. Det får stanna vid två exempel, dels en liten bok som Svenska kyrkans centralstyrelse står bakom, dels ett exempel ur den existerande ymniga floran av läroböcker för konfirmandundervisningen. Men först några ord om Svenska kyrkan inför 2000-talet, med tonvikt på dess karaktär av »luthersk» kyrka.

Sekelskiftet 2000 inledde en ny epok i Svenska kyrkans historia. Efter många års utredningar och underhandlingar avvecklades då det statskyrko-system som hade bestått i nästan 500 år. Vad innebär då Svenska kyrkan i sin nya status? Riksdag och kyrkomöte ansåg att det behövdes något slags definition. I en av riksdagen antagen »Lag om Svenska kyrkan» definieras den därför som »ett evangelisk-lutherskt trossamfund».²² Denna definition är naturligtvis med sanningen överensstämmande eftersom Svenska kyrkan ingår i den kyrkofamilj som har den Augsburgska bekännelsen från 1530 som grundläggande bekännelseokument. Ändå utgör det litet av en kuriositet att det torde vara första gången som Svenska kyrkan officiellt benämns evangelisk-luthersk, och att detta sker i en tid då dess speciellt »lutherska» karaktär blivit mindre påtaglig än någonsin i efterreformatorisk tid. Luther själv var helt emot att någon kyrka skulle uppkallas efter hans namn. Längre användes bara termen »evangelisk» som särskiljande från »katolsk», men med ett växande antal kyrkor som gjorde anspråk på att vara evangeliska började termen »evangelisk-luthersk» komma i bruk. Något behov att med en särskild benämning definiera Svenska kyrkans officiella status förelåg dock inte så länge den ägde sin särställning som statskyrka. Behovet uppkom först när den från rättslig synpunkt kom att betraktas som ett av många i Sverige existerande »trossamfund», representerande såväl olika varianter av kristen tro som andra religioner.

Sekelskiftet medförde även antagandet av en ny bibelöversättning. Den var inte från början tidsmässigt planerad att utkomma samma år som Svenska kyrkan inträdde i sin nya status men kom ändå att ge en extra glans åt det

²² Lag 1998:1591. *Kyrkoordning 2005 med angränsande lagstiftning för Svenska kyrkan*, Stockholm 2004, s. 296.

unika skeendet. Direkt relaterad till Svenska kyrkans nya status är däremot en av kyrkomötet 1999 antagen ny Kyrkoordning (ny reviderad utgåva 2005) där bl.a. Svenska kyrkans konfessionella status närmare definieras. Bibelns grundläggande roll framhävs, därnäst de fornkyrkliga trosbekännelserna (den apostoliska den mest kända) och den Augsburgska bekännelsen som sammanfattningar av tron. I övrigt nämns främst Uppsala mötes beslut 1593, varigenom nämnda bekännelser antogs av Svenska kyrkan.²³

Året 1993, då Svenska kyrkans förberedelsearbete inför sin väntade nya status pågick, firades som jubelår till 400-årsminnet just av Uppsala möte 1593. I samband härmed utgav Svenska kyrkans centralstyrelse två böcker: »Lilla boken om kristen tro» och »Befrielsen. Stora boken om kristen tro.»²⁴ De är tänkta som nutida motsvarigheter till Luthers lilla och stora katekeser. Den »stora bokens» titel antyder en klar kontinuitet med den centrala ställning som Kristi befrielsegärning intar i Luthers katekeser. Men jag skall här främst hålla mig till »Lilla boken», som är den direkta motsvarigheten till de båda klassiker jag behandlat härövan: dels Luthers lilla katekes i original (men i 1930 års svenska översättning), dels »1878:an», den sista i raden av svenska katekesutvecklingar.

Om man som fackteolog studerar 1878:ans »korta utveckling» kan man konstatera att den inte företräder någon extrem form av luthersk ortodoxi; dess författare förefaller t.ex. ha tagit viss hänsyn till den kritik som särskilt vid mitten av 1800-talet hade riktats mot den ortodoxa försoningsläran. Det som mest slår en är emellertid den tvärsäkra påståeliga ton som präglar hela framställningen. Kristna trossatser presenteras som lika självklart sanna som gällde det beskrivningar av alldagliga empiriska fakta. De som hållit i pennan förefaller helt omedvetna om den ömtåliga och osäkra karaktär som redan en rad framträdande fornkyrkliga teologer tillerkände religiöst språk: Gud är egentligen utsäglich, våra försök att med mänskligt språk tala om Gud blir därför nödvändigtvis tentativa; med full säkerhet kan man egentligen bara beskriva vad Gud *inte* är.²⁵ Skrivsättet i 1878:an

23 *Kyrkoordning* 2005, s. 13 f.

24 *Lilla boken om kristen tro*. Stockholm 1992. – *Befrielsen. Stora boken om kristen tro*. Stockholm 1993. Båda utgivna av Svenska kyrkans centralstyrelse.

25 Se exempelvis S. Rubensons artikel »Hänförelsens liturgi», i *Liturgi och språk, Svenskt gudstjänstliv* årg. 78/2003.

förutsätter det religiösa enhetssamhälle där gudstro och kristustro åtnjöt officiell status och därför av det stora flertalet var föremål för i varje fall munnens bekännelse. Avståndet är kolossalt till dagens konfessionslösa svenska samhälle, där inte bara kristen tro utan varje form av religiös tro är ifrågasatt. För många utgör rent av friheten från religion en viktig del av en i modern tid nyvunnen andlig frihet.

Andlig frihet kan för olika människor ha många varierande innebörder. För Luther var själva kärnan detta att genom tron på Kristus och Guds förlåtelse bli upprättad som människa och stå skuldfri inför Gud. När »Stora boken om kristen tro» talar om Befrielsen och om Befriaren, Jesus Kristus, som trons centrum, är det otvivelaktigt denna typiskt »lutherska» innebörd av frihet man söker överbringa till nutida människor. Men för Luther innebar andlig frihet också samvets- och yttrandefrihet, att våga stå upp för sin tro och våga rikta kritik mot auktoriteter. Som framhölls tidigare kom detta slags frihet att sitta trångt inom den kristna enhetskultur som statskyrkosystemet i Sverige och i andra lutherska länder medförde. Luther riktade sin kritik främst mot samtidens katolska teologi och fromhetsliv, men den teologiska ortodoxi och den renlärighetsiver som byggdes upp inom lutherdomen blev en ny tvångsfaktor som det krävdes mod att rikta kritik mot. För Luther var den kristna friheten något som vanns under direkt kontakt med bibelordet, men den friheten kom stundom att sitta trångt när tongivande lutherska teologer hade konstruerat sina komplicerade teologiska överbyggnader.

Härtill kommer framväxten av en historisk-kritisk bibelforskning i början av 1900-talet. Med den grundläggande ställning Bibeln intar inom alla evangelisk-lutherska kyrkor måste det räknas till andlig frihet i Luthers anda att fritt forska kring Bibeln och fritt ta ställning till bibelforskningens resultat. Vid nutida utläggningar av kristen tro är det t.ex. ofrånkomligt att ta hänsyn till differenserna mellan de olika framställningar som rymms inom Nya testamentets ram, främst mellan de bilder man genom evangelierna respektive de apostoliska breven får av Jesu person och gärning. Det ligger nära till hands att uppfatta evangeliernas bild som mer grundläggande, med mer direkt ursprung hos Jesus själv. Sedan kan man låta apostlarnas undervisning ytterligare berika den samlade bilden av kristen tro. Men med religiös tro allmänt ifrågasatt, bl.a. på grund av vetenskapens grundläggande roll i nutida samhällsliv, måste en modern trosframställning även ta upp frågor

om trovärdigheten i skildrade händelseförlopp som förefaller strida mot normal mänsklig erfarenhet, och naturligtvis möjligheten av gudstro över huvud taget.²⁶

»Lilla boken om kristen tro» innehåller 48 sidor gemensam text, motsvarande tre tryckark, men därutöver har stiftsledningarna inom Svenska kyrkan fått möjlighet att fylla ett fjärde tryckark med eget material, så att sammanlagda sidantalet blivit 64 sidor. Boken har ett litet behändigt format och innehåller 25 foton. De flesta visar nutida människor, några som deltagare i kyrkliga handlingar men ännu flera i andra situationer, vilket verksamt bidrar till att understryka bilden av kristen tro som hemmahörande i människors vardag – en oerhörd kontrast till 1878:ans dystra och gammalmodiga bildmaterial. Luthers namn nämns ingenstans i boken, i stället får människor från 1900-tal och nutid belysa olika ämnen som tas upp. Man söker undvika ett fackteologiskt språk, tar gärna fram bibelmaterial men också inslag från nutida poesi (ibland psalmverser) och annan modern litteratur. Enligt min mening har man i komprimerad och ändå lättfattlig form lyckats ge en allsidig bild av kristen tro.

Jag ska inte här försöka ge någon fullständig översikt av »Lilla boken» men ta fram ett par avsnitt som motsvarar ovan belysta partier av Luthers lilla katekes. Ett inledande avsnitt är rubricerat »Livets skönhet och skörhet». Två diktare får först belysa allas vår »längtan efter ett rent och sant liv». Sedan nämns hur Guds närvaro och »glimtar av Guds rike» kan erfaras »i naturupplevelser, i möten med andra människor och i skapande arbete». Två

26 När den historisk-kritiska bibelforskningen först bröt igenom kring övergången till 1900-talet fanns det i Tyskland en grupp tongivande teologer (A. Ritschl, A. v. Harnack, E. Troeltsch) som satte Jesu evangelium om Guds rike i skarp motsättning till apostlarnas Kristusbudskap (som de avvisade). De betraktade Jesus som en profet som aldrig framträtt med några gudomliga anspråk (de ställen i evangelierna där sådana framfördes betraktades som senare inskott). De ansåg också tron på Jesu uppståndelse orimlig. I Sverige blev E. Linderholm och det av honom bildade »Sveriges religiösa reformförbund» förespråkare för samma uppfattning. Denna vann däremot vid den tiden ingen anslutning från systematiska teologer, men med 100 års försening har den på 2000-talet tagits upp av några yngre forskare (se vidare not 32). I Sverige gick Einar Billing tidigt i bräschen för ett accepterande av historisk-kritisk bibelforskning, dock utan att acceptera att evangeliernas Jesusbild spelades ut mot apostlarnas Kristustro. Den policyn har (trots stora olikheter inbördes) varit gemensam för svenska systematiska teologer under hela 1900-talet.

välvalda bibelcitater fogas in: Jesu presentation av sig själv och sitt budskap genom orden »Guds rike är nära» och Paulus ord till atenarna: Gud »är ju inte långt borta från någon enda av oss [...] Vi har vårt ursprung i honom.» Att vetenskapen inte gjort Gud överflödig hävdas sedan bl.a. med hjälp av ett Einstein-citat. Därpå en fyndig rubrik: »Den inre kompassen.» Det gäller förstås samvetet. De 10 buden enbart omnämns, men det dubbla kärleksbudet och gyllene regeln återges fullständigt. Ont och gott exemplifieras sedan både ur globalt och personligt perspektiv. Avsnittet avslutas med en behandling av trons subjektiva sida: som kraftkälla, hopp och tillit. På 12 sidor varav 5 med bilder har man i ytterst annorlunda form hunnit med både första huvudstycket och litet mer än första trosartikelns förklaring i Luthers lilla katekes.

Litet längre fram i boken finner vi avsnittet »Befriaren». Först konstateras att Jesus inte är någon påhittad person. »Flera skrifter från antiken nämner honom.» Kort berörs födelseberättelserna, och i samband med flykten från Egypten nämns Jesus lite trendigt som ett flyktingbarn, och visas ett foto av ett sådant. Sedan tas två viktiga bibelställen fram för att visa karaktären av Jesu gärning. Först den text där han pekar på sig själv som uppfyllelsen av profeten Jesajas ord: »Herrens ande är över mig, ty han har smort mig till att frambara ett glädjebud för de fattiga» etc. (befria fångar och förtryckta, ge blinda deras syn). Titeln Messias (den Smorde) förklaras. Därpå scenen med äktenskapsbryterskan som blivit dömd att stenas, vilket Jesus med en slående replik förhindrar. Kommentaren talar om förlåtelse och upprättelse som evangeliets centrala budskap och om hur Gud genom Jesus Kristus bryter ondskans cirklar. I samband med korsfästelsen sägs uttryckligen att Jesus gjorde anspråk på »att vara Guds son, sänd av Gud, ja – Gud själv». »Lilla boken» godtar också utan omsvep uppgiften att Jesus på tredje dagen var uppstånden och graven tom. Det beskrivs som »det stora och grundläggande undret för den kristna kyrkan» att »Jesus Kristus har besegrat döden för att vi ska leva.»

Sammanfattningsvis sägs att »med Jesus får den Gud som kan kännas ogripbar ett ansikte». Vi kan notera att någon egentlig försoningslära inte utvecklas i »Lilla boken». Det har ju visats att Jesus redan under sitt jordeliv hade makt att ge människor del av Guds förlåtelse. I så fall behöver kanske inte hans offerdöd på korset ses som exklusivt villkor för förlåtelsen (som man traditionellt tenderat att uppfatta saken) utan snarare som det avslutande krönet på ett helt livs befrielsegärning? Lilla boken stannar vid

att säga: »Hans lidande och död på korset visar oss hur djupt Guds kärlek når.» Hela framställningen av Jesu befrielsegärning har byggts på evangelietexter. Den apostoliska undervisningen behandlas först i ett följande avsnitt som startar med pingstundret. Här sägs att Paulus beskrev Jesus och hans budskap »med sin tids termer»: »Genom hans lidande och död har vi blivit rättfärdiggjorda. Gud har frikämt oss, inte för att vi förtjänar det med våra gärningar, utan gratis, av nåd.» Vidare heter det att Johannes i sina brev använder »andra ord för att beskriva samma sak»: »Genom att Jesus gav sitt liv för oss har vi lärt känna kärleken.» Lilla bokens ovan citerade uttalande om betydelsen av Jesu lidande och död ligger nära denna Johannestext, medan Paulustexterna om rättfärdiggörelsen i viss mån relativiserats genom att betecknas som ett sätt vid sidan av andra att uttrycka saken, och »med sin tids termer». Härigenom innebär onekligen »Lilla bokens» framställning av försoning och rättfärdiggörelse en försvagning av det specifikt »lutherska» arvet. Hos Luther står den paulinska utläggningen av saken på ett ganska exklusivt sätt i fokus (dock inte så framträdande i förklaringen till andra trosartikeln). Jag säger inte detta som kritik av Lilla bokens framställning, den har enligt min åsikt goda skäl för sig.

Konfirmandboken »Con Dios»

Birgit Stolt har framhåvt den betydelse Luther tillmätte retoriken som pedagogiskt instrument för att väcka människors intresse och röra deras hjärtan. Det får alltså anses helt i Luthers anda att i en ny tid söka nya pedagogiska verktyg för att förmedla kristen tro så som sker i »Lilla boken» och i ännu högre grad en rad nya konfirmandläroböcker. Främst i fråga om bildanvändningen inom pedagogiken har ju i vår tid skapats helt nya möjligheter. Själv har jag aldrig sysslat med konfirmandundervisning eller överhuvud undervisning av tonåringar fränsett en efter halva tiden avbruten provårstermin omedelbart före min professorsutnämning. Jag har därför bett en god vän med god erfarenhet härav att tipsa mig om lämplig lärobok att studera och skriva om. Hennes förslag blev en bok med titeln »Con Dios» författad av Johan och Kristina Reftel, med foton tagna av Martin Reftel, utgiven på Argument förlag i Varberg 2003. Den är verkligen något rent häpnadsväckande i sin djärvhet och uppslagsrikedom när det gäller pedagogiska grepp för att förmedla kristen tro. Varför »Con Dios», en så

märklig och oväntad titel? Just för att den är så ovanlig men ligger så lätt i munnen tänkt att bli en sammanhållande symbol för en konfirmandgrupp? Tänkt att väcka intresse för det annorlunda, nästan exotiska, som kristen tro tenderar att i vår tid framstå som för de flesta människor? Om uttrycket kan fungera så är inte jag kompetent att bedöma, men erfarenheter härav måste ju finnas efter att boken varit i bruk i drygt tre år.

Att i detalj eller ens översiktligt referera den här bokens innehåll är ogörligt på det begränsade utrymme jag har möjlighet att här ägna saken. Som allmän karakteristik kan sägas att boken presenterar klassisk kristen tro men med moderna accentueringar och på varje sida med nya pedagogiska grepp. Tag som exempel presentationen av vad som på teologiskt språk brukar kallas tvånatursläran och som man på katekespluggets tid fick lära sig att uttrycka så här:

Jag tror att Jesus Kristus, sann Gud, född av Fadern i evighet, och tillika sann människa, född av jungfrun Maria, är min Herre [...]

Motsvarande trossats framställs i »Con Dios» på en hel vänstersida med rubriken SONEN och en bild av ett nyfött barns huvud vilande i en trygg hand, samt följande text:

Jesus kan ge vilken mattelärare som helst gråa hår. För vad sägs om det här: Jesus var 100 % människa – men han var också 100 % Gud. Fullständigt ologiskt – och helt fantastiskt!

Båda delarna är lika viktiga. Att Jesus verkligen varit människa betyder att han vet hur det är att vara arg, glad, hånad, ledsen, fnissig, utmattad och övergiven. Han förstår hur du har det när du ber om hjälp.

Att Jesus verkligen är Gud betyder att det han sa och gjorde för 2000 år sedan har betydelse för dig idag.

På högersidan bredvid har man samlat »Påståenden om Jesus». Varje påstående illustreras av en Jesusteckning med olika slags kroppsspråk och ansiktsuttryck. För varje påstående redovisas argument för och emot. Påståendena säger: Jesus är påhittad, Jesus var en morallärare, Jesus var en galning, Jesus var en lögnare. Nederst på sidan: »Alternativet som Jesus själv gav oss återstår – att han är Guds son. Och du får samma fråga som lärjungarna i Mark 8:29: 'Och ni, vem säger ni att jag är?' »

Sedan följer ganska många sidor om vad Jesus gjorde och sade under sitt jordeliv, utmynnande i hans korsdöd, uppståndelse och himmelfärd, vilket allt visas ha betydelse för hans efterföljares liv nu. Än mer markant än i »Lilla boken» kommer evangeliernas berättelser i centrum medan det speciellt paulinsk-lutherska försonings- och rättfärdiggörelsetemat inte explicit berörs. Ändå talas tydligt och utförligt om befrielse och förlåtelse, även att »Jesus har dött för allas synder, och om du lämnar dem till honom tar han bort dem». Det rikliga bildmaterialet bidrar i hög grad till att levandegöra framställningen. Ibland vågar man sig på en riktig »fräckis», som när förlåtelse illustreras med en helsidesbild vilken vid första anblick tycks visa ett tvättmedelspaket av märket Via. Men under det storstilta ordet Via står med mindre bokstäver tillägget Dolorosa. I övre vänstra hörnet står det: »Effektivt mot synd. Tvättar helt rent – varje gång!» och nederst på paketet läser vi: »Räcker till oändligt många tvättar». Eller tablettburken med B-vitaminer, »rekommenderad av Gud», innehållande »4 B:n du inte klarar dig utan», nämligen Bönen, Bibeln, Bordet (=nattvarden), Brödra- och systragemenskapen.

En markant skillnad mot folkfostran i klassisk luthersk tradition är att stor vikt läggs vid att bygga upp unga människors självkänsla. Detta framgår redan av bokens titelsida som visar en vacker varmt leende flicka, och nederst i högra hörnet står det: »Du är alltid sedd – och alltid älskad!» Vilken kontrast till 1878:ns överhetsassocierande titelsida och bistra Lutherporträtt! Många ungdomar förekommer också på fotona i boken, och på flera ställen får de säga sin mening om olika trosfrågor. Mycket mer positivt finns att framhålla om boken, bland det starten med rubriken »Mer än det vi ser» och avsnitt om Bibeln och vetenskapen, liksom flera avsnitt med etiska frågor och sådana som ger introduktion till gudstjänstlivet. – Här har jag bara behandlat själva läroboken (146 s.), men det finns också en tillhörande lärarvägledning (214 s.) Rekommenderas varmt!

Exkurs: Något »lutherskt» i Svenska kyrkans högmässa idag?

Lite vid sidan om huvudlinjen i min artikel vill jag avslutningsvis omrikta min fråga rörande »lutherskt» i Svenska kyrkans folkundervisning till att gälla Svenska kyrkans högmässa. En rad artiklar i årsboken har behandlat

insatser av Luther gällande olika sidor av gudstjänstlivet, och det kan nu vara dags att ställa den mer sammanfattande frågan om den nutida högmässan i Svenska kyrkan har någon specifikt »luthersk» prägel. Vi bör förstås framhäva predikans centrala ställning, men hur är det med liturgin? Mitt svar blir i förstone lite paradoxalt: det mest typiskt »lutherska» där är det som inte är särpräglat »lutherskt». När det gällde mässans liturgi förhöll sig Luther på samma gång fri och konserverande, särskilt i reformationsverkets början.²⁷ I princip hade man enligt honom stor frihet när det gällde att gestalta en liturgi, men den friheten innebar också möjligheten att behålla traderade ordningar i den mån de inte stred mot Skriften. När han 1523 utgav sin reformerade latinska mässordning *Formula missae* bibehöll han i stort sett den traderade mässans struktur. De huvudsakliga förändringar som gjordes gällde nattvardsbönerna av vilka nästan samtliga ströks eftersom de gav uttryck åt mässofferslära. Det viktigaste i nattvardsmässan var instiftelseorden, de fogades in som avslutning på prefationen och efterföljdes av *Sanctus*-sången. En klar innovation som verkligen kom att slå igenom var att som slutvälsignelse i mässan bruka den bibliska aronitiska välsignelsen (4 Mos. 6:24-26): »Herren välsigne dig och bevar dig [...]»²⁸

Det var Luthers mässordning från 1523 som låg till grund för den av Olavus Petri 1531 utgivna svenska mässan, men den hade förmedlats via en tysk översättning som användes i Nürnberg. Det är i huvudsak samma ordning som gäller för den svenska högmässan än i dag. Under intryck av växande ekumenisk samsyn rörande nattvarden har man dock 1942 och 1986 på nytt låtit instiftelseorden inledas respektive omramas med bönematerial (av annan karaktär än det av Luther strukna) och låtit *Sanctus* återfå sin traditionella plats, ett »olutherskt» inslag om man så vill.²⁹

De tyska översättningarna av *Formula missae* var inte av Luther sanktionerade, och han var särskilt kritisk mot att de återkommande liturgiska sångernas (mässordinariets) tyska texter underlades de traditionella gregorianska melodierna. Så oskickligt som detta ofta gjordes var kritiken säkert berättigad, men det är märkligt att han betraktade företaget som i princip

27 Ang. Luthers båda mässordningar se Birgit Stolts artikel i denna volym.

28 Se Bernice Sundkvists artikel i denna volym.

29 Om den svenska utvecklingen se utförligare i mina båda artiklar i *Svenskt gudstjänstliv* årg. 79/2004.

missriktat. I Sverige har de traditionella melodierna till Herre förbarma dig (*Kyrie*), Helig (*Sanctus*) och O Guds lamm (*Agnus Dei*) visat sig oerhört slitstarka, och de har genom åren finjusterats så att de ännu bättre passar till de svenska orden. Som Birgit Stolt visar i sin artikel i denna volym ville dock Luther att den tyska mässan skulle vara helt tysk, också vad gäller musiken. I *Deutsche Messe* 1526 försökte han sig därför på att skapa nya melodier även till mässordinariet. Han tänkte sig dock att melodierna skulle bli mer sångbara om de tonsattes till metrisk text. Därav försöket att skapa en serie ordinarieparafrafer, något som redan tidigare utförts av den i lågtysk miljö verksamme prästen Nicolaus Decius (vilken sånger dock inte godkändes av Luther). För speciellt *Sanctus*-sångens del ledde detta till att dess tillbedjanskaraktär faktiskt gick helt förlorad. Originalets sångtext utgör en genial kombination av Jesajas trefaldiga Helig-vision omskriven till 2:a persons tillbedjansform och Messias-hyllningen Välsignad vare han, en psaltartext aktualiserad vid Jesu intåg i Jerusalem på Palmsöndagen (hos oss också en populär adventssång). I Luthers omdiktning har originalets koncentrerade liturgiska presens förvandlats till en berättelse om en i sammanhanget helt ovidkommande persons upplevelse i Jerusalems tempel för länge länge sen.

Den enda av Luthers ordinarieparafrafer som kom in i den svenska högmässan var hans metriska omdiktning av trosbekännelsen, vilken förmedlats via Nürnbergs mässan. Den var dock inte tänkt att ersätta utan komplettera prästens högläsning av den apostoliska trosbekännelsen. Den fanns fortfarande med i 1937 års psalmbok (nr 26) men hade redan då kommit nästan helt ur bruk. Luthers *Sanctus*-parafrafer kom småningom in i svenska psalmböcker men har veterligen aldrig sjungits som ersättning för högmässans Helig-sång. 1937 fanns den med som nr 605 (»Esaias såg den Allraheligste, i helgedomen sig nedsänkande»). Ingen av dessa parafrafer kom med i 1986 års psalmbok. Däremot finns två av Decius' parafrafer fortfarande med. Nr 143 »Guds rena lamm oskyldig» kunde redan under 1500-talet sjungas som alternativ till »O Guds lamm» men används numera sedan länge enbart som passionspsalm. Nr 18 »Allena Gud i himmelrik» har genom flera århundraden utgjort den mest brukade lovsången i förlängningen av änglarnas »Ära vare Gud i höjden» men har idag kommit nästan helt ur bruk. I Danmark som stod under mer direkt Wittenberg-inflytande

kom däremot Luthers ordinarieparafrafer in i högmässan, men några för att småningom bortfalla helt. Ordinarieparafraferna kom formmässigt att bli ganska lika övriga psalmer i psalmboken; när i den danska högmässans inledningsparti skulle tätt på varandra följa ingångspsalmen, *Kyrie*-psalm och *Gloria*-psalm (vardera med flera verser) började detta upplevas som en överbelastning. Följden blev att *Kyrie*- och *Gloria*-psalmerna resolut ströks och man från ingångspsalmen gick direkt till dagens bön och epistelläsning.

Luthers (och andras) idé att ersätta de efter kyrkoåret växlande latinska sångerna (*proprium de tempore*) med metriska nydiktade och nykomponerade sånger (vad vi kallar »psalmer») kom däremot att helt slå igenom även i Sverige. Flera av hans psalmer behandlas i artiklar i denna volym. Psalmsången är väl det mest specifikt »lutherska» i den svenska högmässan men ändå inte så specifikt eftersom många andra kyrkor följt efter. Det är ett område där nydiktning ständigt pågår och där sånger från andra kyrkliga traditioner i stor utsträckning också tas in. Den stora nyproduktionen gör att Luthers egna psalmer idag kanske inte sjungs så ofta. Wallins version av *Ein feste Burg*, »Vår Gud är oss en väldig borg» (1986: 237) hade länge ställning nästan som något slags Svenska kyrkans paradmarsch men sjungs numera sällan. Psalmerna finns ju 1986 även i en mycket stark nytolkning av Olov Hartman, »Vårt fäste i all nöd är Gud» (nr 477), värd att användas mycket oftare än som sker idag.³⁰

Luther var mångsidigt begåvad, men den liturgiska sidan var knappast den starkaste, särskilt inte i jämförelse med hans insatser som bibeltolkare, förkunnare, kateket och psalmdiktare. Med den koncentration som alltid fanns på bibelordet är det helt naturligt att hans intressantaste och skickligaste nyskapelser i *Deutsche Messe* utgörs av recitationstonerna för mässans textläsningar. De beskrivs utförligt i Birgit Stolts artikel i denna volym, men jag vill ge ytterligare ett exempel på hans underläggning, gällande en text som stått i förgrunden av min artikel här. Jag startade med Luthers betoning av att kristen tro gäller »hjärtat», vissheten att Kristi befrielsegärning gäller just »mig», och framhöll hur detta motsvaras av den vikt som i katekesens femte

30 Till de svenska versionerna av *Ein feste Burg* se L. Eckerdals artikel i *Kyrkohistorisk årsskrift* 2007, och P.O. Nisser, »Borg och ökensnår i 1900-talets svenska samhällskontext», *Martin Luthers psalmer i de nordiska folkens liv*, utg. S.-Å. Selander & K.-J. Hansson, 2007 (under utgivning).

lägga melodier skapade för tyskan till svensk text blir verkligen inte mindre! Till skillnad från svenskan förlägger tyskan gärna verbet sist i satsen (första exemplet) och genitivattributet efter sitt huvudord (andra exemplet).

Veterligen har man aldrig försökt använda Luthers epistel- och evangelietoner för textläsningar i den svenska högmässan. Under reformationstiden stod valet mellan Uppsala-traditionen som Laurentius Petri kämpade för och en lågtysk tradition känd från bl.a. Stockholm och Kalmar.³¹ I båda fallen förläggs vid *periodus* recitationens höjdpunkt till satsens sista ord, vilket normalt passar svensk text bra, så även vad gäller exemplet med nattvardens instiftelseord. Det var dock i det fallet aldrig aktuellt att använda någondera versionen av evangelieton. I den svenska högmässan har instiftelseorden alltid ingått som ett led i nattvardsmässans stora lovprisning av Guds välgärningar, alldeles som i de flesta fornkyrkliga mässordningar, i den medeltida mässan och i Luthers latinska mässa 1523, en praxis som överensstämmer med en bred ekumenisk konsensus idag. Så länge de sjöngs i Sverige, placerade som prefationens utmyning, sjöngs de på prefationstonen.

Sammanfattning och utblick

Om 10 år är det dags att fira 500-årsminnet av starten på Martin Luthers reformationsverk. Hur mycket av det lutherska arvet finns idag kvar i Svenska kyrkan, och vad är värt att bevara för framtiden? Den senare delen av frågan kan naturligtvis inte besvaras med några vetenskapliga anspråk, utan där kan jag bara göra en personlig bedömning. 500 år är en lång tid, självklart saknar mycket av det Luther skrev då relevans för oss. Luther gjorde en tolkning av kristen tro för sin tid, utifrån sin tids förutsättningar. Det han skrev då hade inte kunnat skrivas vare sig i den unga kyrkans tid eller i våra dagar. Hans lilla katekes har egentligen förvånansvärt länge kunnat tjäna som elementär lärobok i kristen tro, men i en tid med helt andra pedagogiska krav och möjligheter, med vitt utbredd okunskap om denna tros elementa och med kristen tro och kyrka ifrågasatta i ett i princip konfessionslöst samhälle har den till sist blivit ställd åt sidan. Luther pläderade för andlig frihet, för rätten att gå emot auktoriteter och invanda tänkesätt. Det är helt i hans anda att låta

31 Uppsalatraditionens lektionstoner i Laurentius Petris återgivning har jag beskrivit och exemplifierat på s. 78 f. i min artikel »Laurentius Petri och gudstjänstsången«, *Svenskt gudstjänstliv* årg. 79/2004.

bibelordet brytas mot ett förändrat samhälle, en framgångsrik vetenskaplig utveckling och nya andliga erfarenheter innanför och utanför kristendomen. I min artikel har jag behandlat två exempel på nutida elementära framställningar av kristen tro, den ena utarbetad centralt inom Svenska kyrkan, den andra en av många existerande konfirmandläroböcker, hur representativ har jag inte tillräcklig överblick att bedöma. De har fått mig att reagera positivt och se hoppfullt på Svenska kyrkans framtid.

Luther har ofta talat om rättfärdiggörelseläran som »den artikel med vilken kyrkan står eller faller». Det innebär att han räknar med en självklar skillnad mellan centrala och mer perifera element inom kristen tro. Någon okritisk biblicism förordade han inte. Men hur ska vi i så fall bedöma hustavlan? Här gav han ju direkt anvisning om bibelord med etiska förmaningar om kristnas liv i ett samhälle som någorlunda liknade dåtidens men absolut inte nutidens. Visst, men poängen var inte att visa hur samhället skulle vara uppbyggt utan bara att visa hur man kunde praktisera nästankärlek inom samhället som det faktiskt såg ut. Luther ansåg att uppbyggnaden av ett samhälle och stiftandet av lagar för att reglera livet där faller inom området för människors förnuft och fria vilja att besluta om. Han tog kraftigt avstånd från försök att hämta lagregler för sådant från vare sig Gamla eller Nya testamentet. I den mån hustavlan har åberopats för att motarbeta reformer som bryter sönder patriarkala strukturer och skapar större respekt för varje individs människovärde har den använts på ett sätt som helt klart strider mot Luthers intentioner, han som talade om den kristne som »den friaste herre över allting» men också beredd till nästankärlekens tjänst åt dem man stod i olika relationer till.

Gud rättfärdiggör människan av nåd utan gärningar när hon i tro tar till sig Kristi försoningsverk. Detta är paulinsk teologi, en av flera teologier inom Nya testamentet framhåller nutida exegeter, och så sägs det också uttryckligen i »Lilla boken». Hur kan det då vara »den artikel med vilken kyrkan står eller faller?» Jag talade ovan om en viss (men försvarlig!) försvagning av det speciellt »lutherska» när man säger så. Men jag vill också framhålla att Luther själv mest använder den paulinska terminologin i sina »lärda» skrifter. I Lilla katekesen förekommer varken ordet »rättfärdiggörelse» eller ordet »försoning». I förklaringen till andra artikeln är den avgörande termen i stället att Kristus »befriat» oss (»förlöslat» är en oanvändbar föråldrad

översättning). »Befriare» och »befrielse» är faktiskt huvudtermer i det nutida material jag granskat. Så en mer markant skillnad är nog att befrielsen hos Luther exklusivt knyts till Kristi blod, hans lidande och död, medan den i nutidsmaterial knyts till hela hans livsgärning kulminerande i offerdöden, också detta en förskjutning jag finner ha goda skäl för sig.

Finns det till sist någon »artikel med vilken kyrkan står eller faller» skulle jag snarare vilja peka på det som utgör själva grunden för tron att Kristi befrielsegärning har avgörande betydelse för människor idag. Jag avser inkarnationen, tron att det är Gud själv som tagit gestalt i människan Jesus och att döden därför inte kunde behålla honom: han är uppstånden och lever nu, blir närvarande i församlingen och i de troendes hjärtan genom den heliga Anden. Uppger man den tron – som gör kristendomen unik bland världens religioner – anser jag att förutsättningar för fortsatt kyrklig verksamhet saknas.³² Denna min uppfattning är genuint men naturligtvis inte unikt »luthersk». Den delas av alla kristna kyrkor.

32 Rakt motsatt uppfattning hävdas av två unga Uppsalateologer, Th. Ekstrand och M. Martinson, i deras bok *Tro och tvivel. Systematiska reflektioner över kristen tro*. Örebro 2004. Med argument främst hämtade från tyska teologer från förra sekelskiftet (jfr not 25) hävdar de att kristendomen måste uppge tron på Jesu gudom och uppståndelse för att passa in i den vetenskapspräglade »modernitetens» tidsålder. De anser att kyrkorna ska kunna fortsätta med förkunnelse och gudstjänster utifrån de nya förutsättningarna. De tar märkligt nog inte upp den postmodernistiska kritiken av modernitetens slutna världsbild, och framför allt tar de inte på tillräckligt allvar troende människors upplevelser av en andlig verklighet, en som överskrider (»transcenderar») den vetenskapligt registrerbara verkligheten. För övrigt: de flesta människor trivs givetvis med den moderna tidens vetenskapliga framsteg, men samtidigt väcker olika reella eller påhittade försök att transcendera modernitetens slutna världsbild ett intresse och en fascination som är mycket påfallande och kanske överraskande. En från alla transcendent drag avskalad Jesus kan komma att stå sig ganska slätt vid sidan av moderna idoler som Harry Potter, Stålmannen, rymdvarelserna ET eller diverse medier. Det tycks mig också som om författarna oredovisat tillämpar den kända svenska Jantelagen när de kombinerar en berömvärd strävan att förkunna tolerans mot andra religioner med en nedvärdering av vår traditionellt inhemska religions (visserligen hebreiske) stiftare: »Jesus var i faktahänseende ingenting annat än en karismatisk judisk lärare från Galiléen.» Alltså: tro inte att du är nåt speciellt, i varje fall inte i jämförelse med Jesaja, Jeremia, Muhammed, Ali eller Buddha!

Summary

During about 350 years, Martin Luther's Small Catechism held the position as obligatory basic textbook for religious instruction in Sweden, in school as well as church, initially even for learning to read. For Luther, the essence of the Christian gospel is the spiritual freedom attained through the death and resurrection of Jesus Christ, a liberation from the destructive forces in life: sin, death, evil. It is a gift out of pure divine grace received in your »heart» through a faith deeply rooted in emotional as well as intellectual life. In his explanation of the articles of faith, Luther invited the listener/reader to a purely personal assimilation of their content through formulations like »... has liberated *me*...». However, used as pedagogical instrument in a mostly authoritarian education, the catechism (whose fixed questions and answers had to be learnt by heart) unavoidably often became associated with constraint rather than freedom. Furthermore, an appended »house table» containing apostolic exhortations about the Christian way of living reminded you that the gospel did not free you from your position in the patriarchal order of family and society.

In Sweden, officially valid editions of the catechism from 1689, 1811 and 1878 contained a further dogmatic development of Luther's explanations in an intellectualistic orthodox spirit (1811 partly revised in »neological» direction, 1878 restored but remarkably toned down). This »short«(!) development was much longer than Luther's explanations, 1878 90 pages following Luther's 15 pages. The »house table» had been considerably expanded, forming a third main part of the catechism rather than an appendix, and provided with rubrics reflecting the patriarchal social order. It also had been given an introduction enjoining laboriousness and condemning laziness. Ever since the reformation, the church in Sweden had been intimately linked to royal authority, and the »house table» became an important instrument for evoking obedience to the authorities in state, church, working life and household. We can imagine that whereas people in general surely have had difficulties in assimilating the dogmatic contents of the »further development», they have had no difficulties whatever to understand the exhortations in the »house table», which had obtained a main weight in the catechetical study never intended by Luther. (This is

probably the reason why present-day Swedish press commentators repeatedly propagate an undeserved posthumous reputation of Luther as some kind of slave-driver.)

During the later part of the 19th century, Luther's catechism (still including the »further development» and the expanded »house table») became more and more criticized, mainly by political liberals and by dissenting Christians. 1919, it was totally abolished (even Luther's original version) as textbook in Swedish public schools. The ministers of the Swedish Church, too, wanted more freedom in choosing materials for the instruction of confirmation candidates. In the new Swedish hymn-book from 1937, the original of Luther's Small Catechism was given a new translation containing his explanations of the Christian faith, but its appended »house table» had been excluded. Within the course of the 20th century, a lot of new pedagogical materials appeared. The demand for a pedagogy more adapted to the conditions and questions of the pupils won more and more support also by central church authorities. Today, Luther's Small Catechism is hardly used at all in confirmation groups.

Around the commencement of the new millennium, the bonds between church and state in Sweden were dissolved, the Swedish church being regarded as a religious community among others in the country. To separate it from others, it is (for the first time!) officially defined as »an evangelical-lutheran community» – in a time when its specific »lutheran» character probably is less obvious than ever. The present author wanted to find out if »lutheran» traits are discernible in pedagogic materials used in today's Swedish church. In 1993–94, the central directorate of the church emitted »The Small Book on Christian Faith» soon followed by a »Large Book» called »The Liberation»; the two were obviously meant as modern counterparts to Luther's Small and Large Catechisms. The works discussed in the present essay are »The Small Book», and one of many existing textbooks for confirmation groups, »Con Dios» (2004), the latter especially complimented on its first-class pictorial materials.

An obvious »lutheran» trait is in both cases the focus on freedom, liberation, and Jesus Christ as liberator. There are, however, also obvious differences in the choice of New Testament texts to support the main message. Whereas Luther sees the liberation as rather exclusively effected through

Christ's sacrificial death, the modern renderings regard Jesus' whole life on earth, his words and deeds, as liberating, the death on the cross forming the crown on this. For Luther, the Pauline statements on justification stood forth as »the doctrine with which the church stands or falls». »The Small Book», with good exegetical reasons, states that the Pauline way to interpret Christ's lifework should rather be seen as one interpretation beside several others, e.g. the Johannine way. The present author agrees, and suggests that the more basic doctrine of the incarnation should rather be seen as »the doctrine with which the church stands or falls»: that God has assumed human shape in Jesus, that death therefore could not retain him; he is risen from death, living and present in his church and in the hearts of his believers through the Holy Spirit. This doctrine is clearly confessed in both the books investigated. It is indeed a doctrine basic for Lutheranism – as for the total Christendom.